

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Jitka Filipová

Diftongizace $y > ej$ v moravských smolných knihách

Diphthongization $y > ej$ in Moravian Books of Testimonies

Praha 2020

Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

Poděkování

Upřímný dík patří mému vedoucímu PhDr. Robertu Dittmannovi, PhD. Velice si vážím veškerých odborných připomínek, rad, ochoty a slov podpory, kterých se mi od něj dostalo.

Ráda bych také poděkovala nadějně geografce Janě Pišíkové za vytvoření krásných map.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 24. května 2020

Jitka Filipová

Abstrakt

Diplomová práce se věnuje popisu distribuce diftongizace *y* v *ej* v moravských smolných knihách z 16.–17. století, které představují významné prameny k poznání jazyka své doby. Materiálovou bázi práce tvoří edice *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Smolná kniha velkobítešská*, *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*, *Smolná kniha města Lipníka* a *Krevní kniha městečka Bojkovic*. Ze smolných knih byly manuálně excerповány všechny doklady na *ej* z původního *y*, dále výrazy, v nichž došlo k diftongizaci sekundárně ztvrdlého *y* (případy jako *vozejk*), a konečně slova se zachovalým původním *y*. Výrazy byly zapsány do tabulky v programu *Microsoft Excel* a manuálně otagovány. Distribuce diftongizace byla popsána na základě vybraných jazykových a mimojazykových faktorů. Nakonec byly výsledky srovnány s výsledky dosavadního bádání a se stavem v tištěné a rukopisné produkci té doby.

Abstract

The diploma thesis deals with description of the distribution of diphthongization *y* > *ej* in Moravian Books of Testimonies of the 16th–17th century, which represent important sources for description of the period language. The material basis of the work consists of editions of *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Smolná kniha velkobítešská*, *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*, *Smolná kniha města Lipníka* a *Krevní kniha městečka Bojkovic*. All expressions containing *ej* from the original *y* as well as expressions in which the secondary hardened *y* was diphthongized (cases such as *vozejk*) and finally words with the preserved original *y* were excerpted, recorded in the *Microsoft Excel* and manually tagged. The distribution of diphthongization was described on the basis of selected linguistic and non-linguistic variables. Finally, the results were compared with the results of previous research and the place of the books of testimonies within the period manuscript and printed production was specified.

Klíčová slova

Moravské smolné knihy, střední čeština, mluvený jazyk, hláskosloví, diftongizace *y* > *ej*

Keywords

Moravian Books of Testimonies, Early Modern Czech, spoken language, phonetics, phonology, diphthongization *y* > *ej*

Obsah

1	Úvod.....	7
2	Vývoj hrdelního práva v českých zemích	8
2.1	Právní systém českých zemí vrcholného středověku a raného novověku.....	8
2.1.1	Vývoj hrdelního soudnictví na Moravě.....	9
2.2	Průběh vyšetřování útrpným právem.....	10
3	Smolné knihy jako jazykový pramen	14
4	Zkoumané smolné knihy.....	16
4.1	Nové Město na Moravě	17
4.2	Velká Bíteš	19
4.3	Buchlov.....	21
4.4	Lipník.....	23
4.5	Bojkovice.....	25
5	Diftongizace <i>y > ej</i>	27
6	Sběr a třídění materiálu.....	29
7	Analýza.....	32
7.1	Smolná kniha Nového Města na Moravě.....	33
7.1.1	Jazykové faktory.....	33
7.1.2	Mimojazykové faktory	35
7.2	Smolná kniha velkobítešská.....	37
7.2.1	Jazykové faktory.....	37
7.2.2	Mimojazykové faktory	40
7.3	Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově.....	44
7.3.1	Jazykové faktory.....	44
7.3.2	Mimojazykové faktory	46
7.4	Smolná kniha města Lipníka	49
7.4.1	Jazykové faktory.....	49
7.4.2	Mimojazykové faktory	50
7.5	Krevní kniha městečka Bojkovic	53
7.5.1	Jazykové faktory.....	53
7.5.2	Mimojazykové faktory	54
8	Komparace.....	56
8.1	Komparace smolných knih navzájem.....	58
8.2	Srovnání s dobovými rukopisy a tisky	65
9	Závěr	72

10	Seznam použité literatury a zdrojů	74
11	Příloha.....	78

1 Úvod

Cílem diplomové práce je popsat odraz diftongizace $y > ej$ v moravských smolných knihách 16.–17. století a přispět k dosavadnímu poznání humanistické a barokní češtiny. Materiálovou bází práce budou *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Smolná kniha velkobítešská*, *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*, *Smolná kniha města Lipníka* a *Krevní kniha městečka Bojkovic*.

Práce bude postupovat od teoreticko-metodologické části k analytické. Nejprve budeme charakterizovat vývoj hrdelního soudnictví se zaměřením na Moravu a průběh vyšetřování hrdelním právem. Dále přiblížíme smolné knihy jako pramen nejen jazykovědného poznání a poukážeme na výhody, které jejich zkoumání představuje pro filologii. Dále představíme hrdelní soudy, z nichž pocházejí námi zkoumané smolné knihy, a samotné rukopisy. V další kapitole popíšeme diftongizaci y v ej , její průběh, územní rozsah a distribuci v tiscích a rukopisech 16. a 17. století. Dále představíme sběr a třídění analyzovaného materiálu.

V analytické části představíme distribuci diftongizace v jednotlivých knihách. Metodologicky se budeme opírat o monografii J. Poráka (1983) a disertační práci M. Šimečkové (2019), kteří se v nich zabývali hláskoslovím střední češtiny, a studii R. Dittmanna (2019), jenž popsal distribuci protetického v ve *Smolné knize velkobítešské*. Budeme postupovat od západu k východu, tj. v pořadí *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Smolná kniha Velkobítešská*, *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*, *Smolná kniha města Lipníka* a *Krevní kniha městečka Bojkovic*. U jednotlivých knih budeme distribuci hláskoslovné změny hodnotit na základě jazykových a mimojazykových faktorů. Konečně zasadíme smolné knihy mezi další rukopisnou a tištěnou produkci humanistické a barokní doby a srovnáme naše výsledky s výsledky J. Poráka (1983), M. Šimečkové (2016) a D. Timofeeva (2018).

2 Vývoj hrdelního práva v českých zemích

2.1 Právní systém českých zemí vrcholného středověku a raného novověku

Právní řád českých zemí, a to jak v době stavovské, tak absolutistické, měl podobu právního dualismu, neboť sestával z práva zemského (šlechtického) a městského. V obou oblastech převažovalo až do 15. století silně konzervativní obyčejové právo, které bylo zachycováno v právních knihách. Zemské právo do roku 1500 nacházelo oporu v nevelkém množství právních pramenů, jako byla usnesení zemských sněmů, starší soudní nálezy, obyčejové právo v právních knihách a podobně, velkou váhu zde proto mělo i vlastní rozhodnutí soudce. V oblasti městského práva se v důsledku německé kolonizace ustavily dvě právní oblasti, jež zakládala odlišná právní tradice vycházející z práva severoněmeckého (magdeburského, saského) a z práva jihoněmeckého (norimberského, švábského). V oblasti jihoněmeckého práva zastala důležitou roli města Brno a Jihlava, neboť jejich právní nálezy měly vliv při unifikačních tendencích. Základ rozhodnutí soudců tvořily soupisy městského práva v podobě právních knih, z nichž jednou byla kniha brněnského písaře Jana, již sepsal nejspíš markrabě Jan v roce 1353, abecední sbírka výroků (sentencí) městského soudu. Další oporou při souzení byly nálezy městských soudů v podobě sentencí a statuty jednotlivých měst.¹

Jak v právu městském, tak v právu zemském začala růst potřeba, aby legislativně právní normy upravovaly veškerý právní řád. Přestože první komise, která se v roce 1523 snažila o unifikaci, nepřinesla žádný výsledek, její člen Brikcí z Licka vydal v roce 1536 knihu městských práv vycházejících z nálezů jihlavských a brněnských, kterou opatřil titulem *Knihy městských práv*. Avšak přestože spis usnadnil rozhodování, zákonodárné moci nedosáhl. Významné role, především pro městské právo, dosáhla kodifikace knihy *Práva městská Království českého*, jež vyšla z pera staroměstského kancléře Pavla Kristiána z Koldína. Ten svoji práci předložil v roce 1569, avšak schválení na sněmu českém se dočkala až o deset let později.² Na Moravě byla plně zavedena až roku 1697. Koldín se ve svých právech staví vůči předchozímu přihlížení ke starším nálezům negativně, čímž napomáhá unifikaci práva. Přihlížení soudců k předchozí tradici by podle něj mělo nastávat jen tehdy, když se jedná o otázky v kodifikaci nepopsané a příslušná předloha neodporuje spravedlnosti.³

¹ MALÝ 2013, 14–23.

² OBERPFALCER 1937, 8.

³ MALÝ 2013, 23.

2.1.1 Vývoj hrdelního soudnictví na Moravě

Hrdelní soudnictví na Moravě procházelo od 13. století složitým vývojem. Výkon, který původně prováděli zeměpanští úředníci v sídlech spravujících příslušné provenience, postupně přecházel nejdříve na rychtáře královských měst, následně na církev a další vrchnosti, až se nakonec stal právem vrchnosti pozemkové, například Brno získalo hrdelní pravomoc v roce 1243, Znojmo roku 1279, Hodonín roku 1228, Olomouc ji získala v roce 1331 a Jihlava 1290. Postupně získala hrdelní pravomoc i další města a vesnice, které byly majetkem krále či markraběte. Během 14. století přibývalo pozemkových vrchností s hrdelní pravomocí. Panovník předával právo především církvi, která spravovala zeměpanský majetek.

Nárůst počtu hrdelních soudů pokračoval i v 15. století, kdy se vytvářely sítě měst a vesnic, které byly podřízeny vrchním soudům ve významnějších královských městech. V 16. století začala pozemková vrchnost předávat hrdelní pravomoc i do některých poddanských měst. Hrdelní soud se tak nacházel v každém městském středisku jednotlivých panství, zřídka i vesnic, jež byly centrem menších, samostatných panství. Zřízení pražské apelační rady v 16. století moravské hrdelní právo významněji neovlivnilo, avšak funkce moravských vrchních soudů nabyla na důležitosti, neboť jejich kompetence se pražské radě blížily. Pravomoci soudů v menších městech, které se kolem vrchních soudů soustředily, byly omezeny na vyšetření zločinu a zajištění exekuce, která byla rozhodnutím vyššího práva. Někdy si dokonce musely z vrchního soudu vyžádat i kata k zajištění výkonu útrpného práva.

V této době se v právním okruhu Brna vytvořily dvě skupiny místních hrdelních soudů, širší a užší okruh. Do širšího okruhu spadala města Uherské Hradiště, Kroměříž, Uherský Brod, Vyškov a Strážnice. Ta měla vlastní hrdelní právo a kata a k vyšší instanci se měla obracet (naučovat se) jen ve složitějších civilněprávních případech, v hrdelních jen zcela výjimečně; později se některá z nich do Brna přestala odvolávat úplně a vytvořila si vlastní právní okruh. Užší okruh, těsněji svázaný s Brnem, tvořila města, která k Brnu přidružil markrabě Jan Jindřich. Většina těchto měst ztratila hrdelní kompetence a jejich pravomoc se tak omezila na uvěznění, žalobu a odpor obžalovaného a další vyjádření, která musela zapečetěná poslat vrchnímu právu.⁴ O příslušnosti soudů, z jejichž činnosti povstaly námi zkoumané smolné knihy, bude pojednáno v kapitole 4. Postupně se měnila i procesní stránka soudů, všechny výsledky probíhaly formou otázek a odpovědí, jejichž protokol byl zaslán apelační radě.⁵ V roce 1697 Leopold I. zrušil brněnské právo a roku 1709 zakázal naučování soudů brněnským vrchním soudem. Moravská poddanská města se proto musela

⁴ ŠTARHA 1995, 21–24.

⁵ ŠTARHA 1996, 38.

obracet na pražskou apelační radu, od roku 1753 pak na apelační soud pro Moravu, opět zřízený v Brně.

Protože v průběhu třicetileté války a v letech po ní řada místních soudů zanikla, došlo v prvních desetiletích 18. století ke zmapování moravských hrdelních soudů. Důsledkem byla reforma hrdelního soudnictví a restrikce, která vyšla z reskriptu Karla VI. dne 10. června 1729. Tímto reskriptem byl počet hrdelních soudů výrazně snížen, proti čemuž se mnohá městečka ohradila. Již v roce 1731, po přezkoumání stavu věznic, byly některé soudy obnoveny. K dalším výrazným restrikcím nicméně došlo během vlády Marie Terezie, a to dekretem moravského tribunálu ze 4. prosince 1752 a konečně dekretem z 21. ledna 1754. Ten dával hrdelní právo jen některým soudům královských měst, avšak ve skutečnosti ještě roku 1792 na Moravě fungovalo třináct hrdelních soudů. Až ve 40. letech 19. století došlo k postátnění kriminálních soudů a roku 1850 k jejich transformaci v moderní městské soudy.⁶

2.2 Průběh vyšetřování útrpným právem

Útrpné právo se v českých zemích užívalo již od dob středověku, jako pravidelný prostředek ke zjištění pravdy začalo být používáno systematictěji od 14. století.⁷

Představitelem hrdelní jurisdikce byla městská rada, která však jako celek stála jen u začátku a konce soudního procesu. Při výslechu musel být přítomen rychtář s několika dalšími členy. Průběh soudního procesu zaznamenával městský písař, jehož úkolem bylo zapisovat žaloby a reakce a vyřizovat korespondenci rady. V případě, že městská rada neměla krevního písaře, zapisoval i výslechy v mučírně či popisoval průběh exekuce. Významnou roli zastával i městský rychtář, jehož úkolem bylo ohledávat místa trestných činů, zajišťovat obžalované, nesl zodpovědnost za jejich věznění a byl přítomen u exekucí. Také mohl soudit drobné žaloby, například urážky na cti apod. Přestože v jiných sférách byly kompetence rady omezeny na samotné město, v hrdelněprávní oblasti byly rozšířeny na celé panství vrchnosti. Mohlo se stát, že se před soud, pokud v daném obvodu spáchal trestný čin, dostal i poddaný cizopanský.⁸

Mučení bylo jasně vymezeno co do sociálních vrstev, tortura mohla být použita jen u osob z nižších vrstev. Měšťané mohli být mučeni pouze za určitých a přesně stanovených podmínek.⁹ Jen výjimečně mohli být mučeni šlechtici, a to především tehdy, když byli obviněni ze šlechtických deliktů, jako například z urážky panovníka, velezrady apod.¹⁰ Pokud byl šlechtic obviněn při

⁶ ŠTARHA 1995, 24–27.

⁷ FRANCEK 2011, 76.

⁸ FRANCEK 1995, 15–17.

⁹ KLABOUCH 1967, 334.

¹⁰ MALÝ 1995, 62.

výslechu zločince, muselo se toto obvinění řešit před apelačním soudem, avšak ne každým obviněním se apelační soud mívnil zaobírat. Podobná privilegia si později vymohli i měšťané.¹¹

Avšak rovněž u obžalovaných z nižších vrstev platila různá omezení, na koho může být útrpné právo uplatněno. Podle Koldínova zákoníku nesměli být mučeni mládenci mladší osmnácti a dívky patnácti let.¹² Zákoník Marie Terezie (*Constitutio criminalis Theresiana*, který vyšel 31. prosince 1768 s platností od 1. ledna 1770 pro všechny země Rakouska¹³) snížil hranici u dívek na čtrnáct let. Tortuře dále nepodléhali lidé starší šedesáti let, ženy v šestinedělí, choromyslní, hluchí a němí a nebezpečně nemocní lidé. Pokud obžalovaný měl nějakou ránu, jež by se mohla mučením zvětšit, čekalo se, až se zahojí. Když bylo větší množství osob, mělo se s mučením začít u těch jedinců, kteří byli doznání přístupnější. Přednost se tak dávala ženě před mužem, mladší byli upřednostňováni před staršími, potomci před rodiči. K mučení nesmělo dále docházet v neděli a o svátcích, ale pouze ve všední den, navíc se mělo odehrát v jednom půldni a nejlépe dopoledne.

Podle Koldínova zákoníku i hrdelního zákoníku Marie Terezie mělo k mučení docházet jen u takových prohrěšků, u nichž byl stanoven trest smrti. V lehčích případech se mělo útrpným právem jen pohrozit. V praxi se však tento požadavek nedodržoval a s mučením se často začínalo ihned.¹⁴ Tortura se uplatňovala u zločinů, které byly „proti životu a tělu“. Do této kategorie spadalo jak zabití, tak vražda, pokus o sebevraždu, provedení potratu i odložení narozeného dítěte. Mezi těžké zločiny patřily i „delikty proti majetku“, tedy pytláctví, rybaření v panských vodách, krádež včel, veřejné loupeže či zhárství, a to dokonce i když jím bylo jen vyhrožováno. Další skupinu zakládaly tresty za porušování mravnosti, tedy jakýkoliv mimomanželský pohlavní styk, bigamie a sodomie. Mezi těžké zločiny patřilo čarování, jež se chápalo jako zločin proti církvi.¹⁵

Mučení bylo prováděno v několika stupních. Nejmírnější byla pouhá pohružka, která mohla být uplatněna i proti měšťanům či šlechticům. Obviněného odvedli dva přísežní zřízenci a písař do mučírny. Nejdříve byla provedena pohružka slovy, při níž byly vyslýchanému ukázány mučící nástroje. Během toho mu byly pokládány otázky (examen), jejichž odpovědi zaznamenával písař do protokolu. Pokud byla taková pohružka neúspěšná a bylo-li to dílčím rozsudkem předepsáno, přecházelo se k dalšímu stupni „s vložením ruky popravčího“¹⁶, kdy kat nasadil nějaký mučící nástroj, ale zcela jej nevyužil. Pokud se ani tehdy vyslýchaný nepřiznal, byl odveden a byl mu dán čas na rozmyšlení. Druhý den mu byl přečten protokol s otázkou, zda nechce něco dodat nebo

¹¹ KLABOUCH 1967, 348–349.

¹² KLABOUCH 1967, 334.

¹³ FRANCEK 2011, 50.

¹⁴ KLABOUCH 1967, 334–338.

¹⁵ OBERPFALCER 1935, VIII.

¹⁶ KLABOUCH 1967, 338.

se přiznat. Pokud nebylo předepsáno, že se po výhrůžce má přikročit ke skutečnému mučení, byl obžalovaný propuštěn.¹⁷

Průběh skutečného mučení a způsoby jeho provádění však nebyl dlouho jednotný, neboť každý soudce či jiný funkcionář, vyjma katů a jejich pomocníků, mohl stanovit způsob tortury podle sebe. Proces tortury je obsáhleji popsán až v Koldínově zákoníku, a to v poslední kapitole *De questionibus et tormensis – O trápení aneb útrpném právu a popravách*.¹⁸ Koldín zde uvádí průběh tortury, který se má odvíjet od společenského postavení delikventa, dále přípravu exekuce a zacházení s majetkem viníka. Také se věnuje otázce, do jaké míry je výpověď získaná torturou věrohodná: „Nebo jakž mučením a trápením ne vždycky se má věřiti, tak také ne vždycky ovšem hned nevěřiti. Právo zajisté útrpné jest věc nejistá, nebezpečná, kterážto pravdu častokráte zklamává. Mnozí zajisté trpělivostí, snesitelností, tvrdostí a svou urputností všeckna trápení a mouky vytrpěti umějí, mučení sobě nic nevážíce, k ničemuž hned přiznati se nechtějí, by pak i na prach spálení býti měli. Zase, [sic] na odpor někteří lidé velmi jsou v tom netrpěliví, takže všecko raději i na sebe, i na jiné lháti nebudou, nežli by nejmenší trápení vytrpěti mohli.“¹⁹ Přestože se snaží do tortury zavést řád, jediné omezení, které zde uvádí, je následující: „Také ani se toho dopouštěti má, aby od katův přílišným a násilným mučením lidé přetrhováni a při trápení usmrcováni býti měli.“²⁰ Teprve hrdelní řád Josefa I. z 16. července 1707 pro Čechy, Moravu a Slezsko ustanovil přesný průběh mučení, když definoval jednotlivé stupně a seřadil je. Za nejlehčí stupeň definoval vazbu neboli sešňorování rukou, které bylo prováděno utahováním šňůry omotané okolo předloktí. Druhý stupeň představovala tzv. palečnice, tedy nástroj určený k drcení palců. Při třetím stupni byla mučenému nasazována španělská bota, která měla drtit nohy. Čtvrtý stupeň znamenalo suché trápení, na žebříku, při němž docházelo k vykloubení rukou či potrhání svalů. Posledním stupněm bylo tzv. světlé trápení. Delikvent byl pálen svazky svíček na bocích či v podpaží. Jiné pořadí zavedl zákoník Marie Terezie, a to palečnici jako nejlehčí stupeň a španělskou botu jako nejtěžší.²¹ Jak již bylo řečeno, mučení se mělo odehrát během jednoho půldne. Rozložení jednotlivých stupňů mučení do několika dnů mohl povolit jen apelační soud a mělo k němu docházet jen u „zvláště otrlých zločinců, za jaké byli např. apriorně pokládáni všichni Židé, k tvrdošíjnému popírání náchylní[,] k zatvrzelému zapírání ‚navyklí‘“.²²

Trestní a hrdelní případy měly být nahlášeny do tří dnů od dopadení pachatele, přičemž při hrdelních záležitostech byl žalobcem rychtář, který zde vystupoval jako veřejný žalobce.²³ Po žalobě

¹⁷ KLABOUCH 1967, 338–339.

¹⁸ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 331.

¹⁹ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 332.

²⁰ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 333.

²¹ FRANCEK 2011, 77–80.

²² MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 332.

²³ ŠTARHA 1996, 36.

následoval odpor obžalovaného a případně další domluvy. Poté, co byl spor na této nižší úrovni uzavřen, vše bylo přepsáno a znovu přečteno stranám a případně odesláno vrchnímu právu. V hrdelních záležitostech většinou vyšlo více ortelů, přičemž první ortel stanovil výslech právem útrpným. Po skončení tortury měl vyslýchaný svoji výpověď, a to jak tu učiněnou před trápením, tak po trápení, potvrdit.²⁴ Na základě této výpovědi pak vyšel konečný ortel či naučení. Odsouzenému mohla vrchnost udělit milost, muselo se tak však stát před publikováním rozsudku. Pokud se tak nestalo, mělo dojít k jeho vykonání, pokud se nesešlo více státních svátků, během nichž se popravovat nesmělo, do tří dnů.²⁵ Pokud vyslýchaný uvedl při mučení spolupachatele, měl tento šanci dosáhnout, aby nařčení bylo odvoláno, a to nejdříve v mučírně či později před popravou. V případě, že byl neúspěšný, čekalo mučení i jeho.

Přestože mučení mělo být pouhým prostředkem ke zjištění pravdy, ne samotným trestem a vyslýchaný měl mučení přežít, ne vždy to bylo dodrženo. Za takové případné újmy, které by mu byly při tortuře způsobeny, nesl odpovědnost žalobce. V případě, že se k činu během tortury nepřiznal, mohl po svém žalobci vyžadovat náhrady za trvalé ublížení na těle.²⁶ Tortura byla zrušena až Josefem II. v roce 1778.²⁷

²⁴ KREUZ 1996, 89.

²⁵ ŠTARHA 1996, 36.

²⁶ MALÝ 1995, 63.

²⁷ KLABOUCH 1967, 351.

3 Smolné knihy jako jazykový pramen

Průběh mučení a výpovědi při něm zapisoval krevní písař, případně písař městský, do tzv. knih černých neboli krevních či smolných. Takovéto pojmenování lze číst na různých místech samotných knih,²⁸ označení používá i Koldín ve svém zákoníku: „Vyznání pak zločincův, kteráž by při trápení na jiné zločince skutkův takových zlých nápomocníky i na fedrovníky jich se vztahovala, s pilností poznamenána a potomně do kněh černých, smolných, aneb jiných k tomu zřízených vpisována býti mají...“²⁹ Do smolných knih byla zapisována tzv. **vyznání** a **zápisy**. Vyznání, jež tvořila hlavní část smolných knih, obsahovala výpověď delikventů a průběh mučení. Otázky, jež byly delikventovi kladeny, měly mít všeobecnou povahu, tedy být „generales, et non speciales, to jest, dotázky vztahují se záhrnkem na všechny všudy vůbec a jako říkají vesměs, a ne na některou toliko osobu obzvláště a ze jména. Jako ku příkladu: Kde jest dne sobotního večera byl; kdo jsou více s nim tehdáž a toho času byli“.³⁰ Měl je klást jen ten, kdo mučení řídil.³¹ V námi sledovaných knihách se však tento typ záznamů vyskytuje ve větší míře jen v *Krevní knize městečka Bojkovic* po roce 1706, v níž má podobu dvou zrcadlových sloupců s označením *interrogatum* a *responsio*. Ve většině případů však mají záznamy strukturu souvislého textu, který je případně rozdělen na odstavce, jež bývají uvozeny slovy „item vyznal“, „též vyznal“. Jsou zapisovány v první nebo ve třetí osobě, avšak někdy dochází k jejich střídání dokonce v rámci jednoho souvětí.³² V případě, že byl delikvent propuštěn, byly vytvořeny zápisy (tzv. *reversy*), které jej zavazovaly k polepšení a k tomu, že se nebude soudcům mstít. Většinou jimi také byla udělena povinnost opustit kraj, a pokud by tak dotyčný neučinil, hrozil mu dříve odpuštěný trest. Styl takových zápisů bývá úřední, ve vysoké míře se v něm objevují stereotypní vyjádření právního jazyka.³³ V případě, že hrdelní soudy nebyly samostatné a musely se naučovat u vyššího práva, přepisovala se do smolných knih i většina korespondence s vyšší instancí.

Jak bylo zmíněno, procesy do knihy zanášel **písař**. Tomu Koldínův zákoník uděloval povinnost, na niž musel dokonce učinit přísahu, „což by koli a jakákoli při trápení od zločincův seznání učiněna byla, že ta v tejnosti zachová a v přítomnosti osob od práva k trápení vyslaných všeckna taková vyznání pořádně poznamenávati bude a jich v ničemž neměnit, aby žádného v tom se skrácení nestalo. A na čemž by koli ten a takový zločinec aneb jiný, jsa právem útrpným tázán,

²⁸ OBERPFALCER 1937, 10.

²⁹ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 335.

³⁰ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 333.

³¹ KLABOUCH 1967, 346.

³² Příklad ze *Smolné knihy velkobítešské*: „A ona týž na svém útrpném právě vyznala, že jest tak, že sem ho navedla, aby muže mého zabil...“ (ŠTARHA, VERBÍK 1973, 108).

³³ OBERPFALCER 1935, XIV–XV.

umřel, to do těch kněh k tomu zřízených slovo od slova potom pořádně vpisovati má.“³⁴ Z takového závazku František Oberpfalcer dovozuje, že vyznání věrně zachycují to, co bylo řečeno, a nebývají ani formálně, ani stylisticky měněna, a podávají proto věrné svědectví o mluvě tehdejší doby.³⁵ Záznamy však většinou byly do knih přepisovány dodatečně a s jistým vlivem písaře je nutné počítat,³⁶ navíc se v nařízení klade důraz na věrnost při zachycení slov, nikoli nižších jazykových rovin. Oproti tiskům, kde na finální podobu měl vliv kromě autora také sazeč, korektor, typografická omezení tiskárny a sazby, však smolné knihy tato omezení nemají.³⁷

Není to však jen výše popsany písařův závazek (ačkoli jeho interpretace není zcela jednoznačná), který činí ze smolných knih jedinečný pramen. Mezi další výhody smolných knih patří i nedlouhá doba mezi výpovědí a jejím zaznamenáním. Některé záznamy na volných listech pocházejí přímo z mučírny, další byly do knih přepsány z volných listů (škart) brzy po výslechu. Smolné knihy jsou také přínosné po sociolingvistické stránce, neboť bývá znám původ delikventů (většinou pocházejí z daného panství, respektive okruhu působnosti hrdelního soudu), známé je také sociální zařazení mluvčích (jde především o kriminální živly a nižší sociální vrstvy)³⁸ a zhruba jejich věk (15–60 let). Dále je to přesná chronologie zápisů, která by teoreticky mohla alespoň do jisté míry umožnit zkoumání postupu jazykových změn. Tím, že se na smolných knihách většinou podílelo velké množství písařů, redukuje se vliv jediného písaře na zapsanou podobu textu, i když ten není nikdy možné vymezit zcela přesně, zároveň totiž jeden a týž případ zapisoval prakticky vždy jen jeden písař. Srovnání jednotlivých písařů však může na jejich relativní vliv poukázat. Černé knihy jsou také cenným pramenem studia etnografického, neboť na jejich základě si lze vytvořit představu o každodenním životě lidí, jejich pověřivosti (patrné především z čarodějnických procesů) či sousedských vztazích.³⁹

Zásadní publikace o jazyku smolných knih vycházejí ve 30. letech 20. století od F. Oberpfalcera (1935, 1937). Ten se však věnuje jazyku některých smolných knih z Čech, nikoliv z Moravy. Moravské smolné knihy nejsou zohledněny ani v pracích J. Poráka (1983) a M. Šimečkové (2016). Zevrubnou analýzu *Krevní knihy městečka Bojkovic* podává K. Fic (1980), v jeho studii však nelze najít přesnější statistická data o konkurenci jazykových jevů. Na tuto knihu se zaměřila i J. Pleskalová, která analyzovala její antroponyma (1976). Vlastní jména zkoumala dále J. Vodičková (2014) v *Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově*. Rozboru protetického *v-* ve *Smolné knize velkobítešské* se věnoval R. Dittmann (2019).

³⁴ MALÝ, SOUKUP, SKŘEJPKOVÁ, ŠOUŠA 2013, 335.

³⁵ OBERPFALCER 1935, XIV.

³⁶ KAMIŠ 1959, 89.

³⁷ DITTMANN 2019, 374.

³⁸ DITTMANN 2019, 375.

³⁹ Srov. FROLEC 1980.

4 Zkoumané smolné knihy

Z území Moravy se nám dochovalo patnáct smolných knih, z nichž některé jsou psány německy (šternberská a šumperská), německy a česky (brtnická), případně německy, latinsky a česky (jevičská).⁴⁰ Zájem o tyto památky se začal objevovat již v 19. století a od 20. století začaly smolné knihy, případně jejich části, vycházet edičně. Až edice, které začaly vycházet od sedmdesátých let, lze ovšem považovat za lingvisticky spolehlivé,⁴¹ obsahují ediční pravidla a v některých sporných případech i transliterované podoby. Moravských smolných knih vyšlo edičně deset.⁴²

Cílem při výběru knih do této práce bylo vybrat na základě dostupných a zároveň jazykově spolehlivých edic vhodné zástupce tak, aby byly zastoupeny různé územní oblasti Moravy s různým nářečním podložím. Ačkoli nářeční skupiny, jak je známe dnes, ještě nebyly ve druhé polovině 16. století definitivně zformovány, dosah hláskoslovných změn 14.–15. století nám zhruba umožňuje vidět jejich základní obrysy. Z oblasti dnešních českomoravských nářečí byla vybrána *Smolná kniha Nového Města na Moravě*. Z této oblasti by se nabízela i jimramovská smolná kniha, avšak její edice ještě nepatří mezi ty lingvisticky spolehlivé. Ze západní oblasti středomoravské skupiny byla edičně vydána *Smolná kniha velkobítešská*, z její středové části smolná kniha Letovic. Dále byla vydána smolná kniha Lipníka nad Bečvou, který dnes leží v oblasti západních okrajových úseků východomoravských nářečí.⁴³ Dále to byl Frenštát pod Radhoštěm, ležící v jižní části slezských nářečí. Z oblasti východomoravských nářečí byly edičně vydány smolné knihy z Buchlova, Morkovic a Bojkovic. Zde byla vybrána buchlovská smolná kniha, a to kvůli dostatečně velkému rozsahu.

Při analýze se však ukázalo, že letovická smolná kniha obsahuje především korespondenci, kterou jsme se rozhodli z výzkumu vypustit, a ve frenštátské smolné knize není dostatek materiálu. Pro opětovné rozšíření materiálové báze jsme proto vybrali bojkovickou smolnou knihu, která je rozsáhlejší než morkovická. Konečný výběr měst, jejichž smolné knihy zde analyzujeme, zachycuje obrázek č. 1. Během analýzy jsme pracovali s rukopisy všech knih, předně proto, abychom mohli odlišit jednotlivé pisáře a na několika sondách ověřit jazykovědnou spolehlivost každé edice podle výchozích rukopisů.⁴⁴

⁴⁰ FRANCEK, ŠIMEK 1995, 73–120.

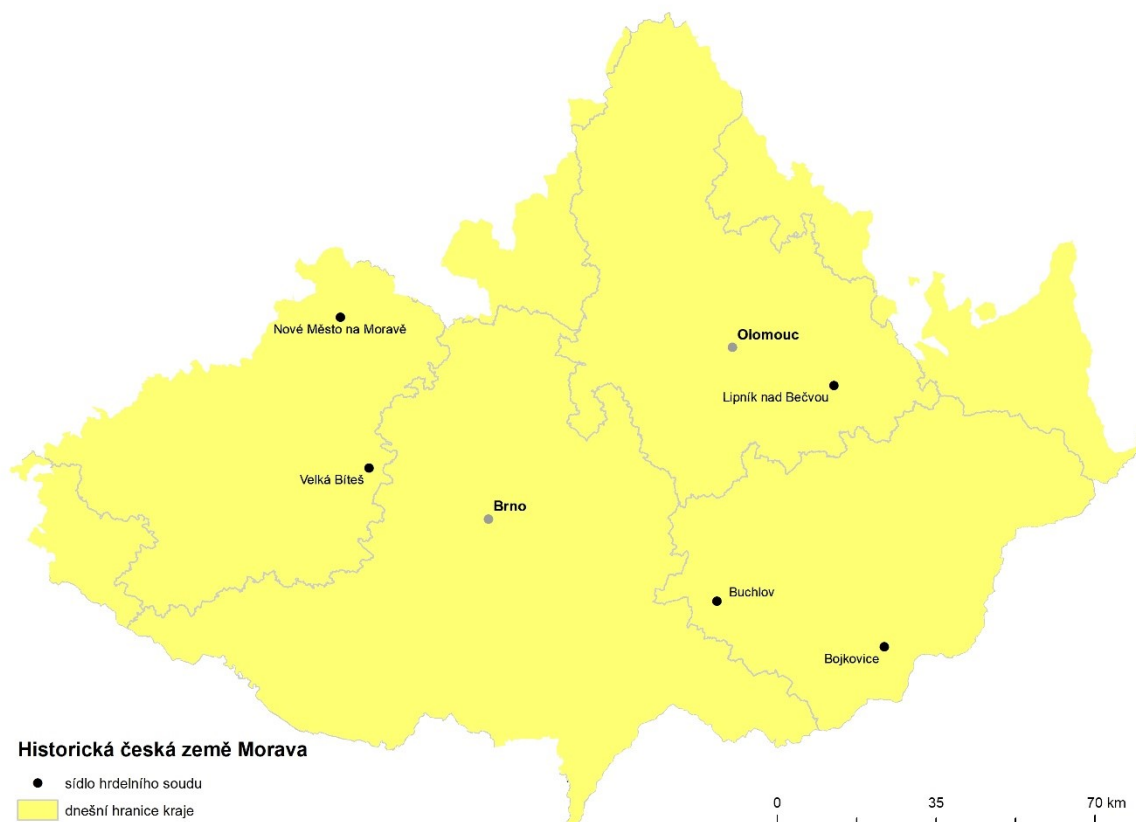
⁴¹ FRANCEK 2016, s. 12.

⁴² FRANCEK, ŠIMEK 1995, 73–120.

⁴³ Do skupiny západních okrajových úseků východomoravských nářečí jej řadí J. Bělíč (BĚLIČ 1972, 277), podle dialektologické mapy ČNK leží ve východních středomoravských nářečích, v úseku kojetínsko-přerovském. (GOLÁŇOVÁ, KUPKA). Ke složitosti formování nářečí ve zdejších regionu srov. SKULINA 1964, 183–201.

⁴⁴ Na jisté výhrady proti edici *Smolné knihy velkobítešské* upozorňuje R. Dittmann (DITTMANN 2019, poznámka 43 na straně 375).

V této kapitole bude představeno hrdelní právo jednotlivých měst a charakter příslušných smolných knih.

Obrázek 1 Mapa hrdelních soudů, jejichž smolné knihy analyzujeme (šedě jsou vyznačena města pro lepší orientaci)⁴⁵

4.1 Nové Město na Moravě⁴⁶

Vznik hrdelního soudnictví v Novém Městě na Moravě lze datovat do přelomu 15. a 16. století. Novoměstští poddaní byli původně, a to od roku 1293, souzeni ve Žďáru. V poslední třetině 15. století však značná část pozdějšího novoměstského panství byla souzena v Bystřici. Na přelomu 15. a 16. století se z perňštejnského panství vyčlenil novoměstský (novoměstsko-jimramovský) díl, čímž vzniká hrdelní soudnictví v Novém Městě na Moravě. Novoměstský soud spadal pod vrchní právo v Brně a patřil do užšího práva, tedy mezi jeho kompetence patřilo zajistit zločince a vyplnit rozsudek vydaný otcovským soudem. První doklady o jejich styku dokládají zápisy o poplatcích Novoměstských Brnu v městské knize založené roku 1529. Do obvodu novoměstského hrdelního soudu spadaly následující obce: Podolí, Petrovice, Míchov, Rokytno, Vlachovice, Pohledec, Zubří,

⁴⁵ Území historické české země Moravy vytvořeno podle ŽMOLÍK 2002.

⁴⁶ Tato kapitola vychází z ŠTARHA 2007.

Herálec, Německé, Daňkovice, Spělkov, Krásné, Borovnice, Věcov, Líšná, Maršovice, Olešná, Dlouhé a Křídla.⁴⁷

Novoměstští samostatnou smolnou knihu neměli. V jedné městské knize⁴⁸ je zapsán proces z roku 1565 s Lídou Čačkovou a Vaškem Čačkem za smilstvo, vraždy novorozenat a loupežnou vraždu. Další doklad novoměstského hrdelního soudnictví je zachycen ve *Smolné knize velkobítešské*, a to proces s Pavlem Turkem z Nedvědice za loupeže a vraždy v roce 1579.⁴⁹ Další záznamy o hrdelním soudnictví byly vevázány do pamětní knihy *Knihy na zápisy rol, louk, zahrad a gruntů, též poznamenání dlubů a kvintací a též jiných věcí. Ab Anno M XL VII. Idebt. Od roku 1447. Též zapsána štola*,⁵⁰ která obsahuje zápisy z let 1458–1640 a osmnáct hrdelních záznamů z let 1600–1640, jejichž předmětem jsou zejména loupež, smilstvo a vražda novorozeněte. Tuto složku lze rozdělit na dvě části, v první části se jedná o pamětní záznamy procesů, jež jsou doplněny o útrpné výsledky, ve druhé části nacházíme téměř veškerou korespondenci s brněnským vrchním právem z let 1626–1640. Záznamy do smolné knihy, jak plyne i z jejich nekompaktnosti, zapisovali různí písaři.

Edice, z níž tato práce vychází, obsahuje proces s Lídou a Vaškem Čačkovými, Pavlem Turkem, zápisy v pamětní knize a korespondenci s brněnským právem, jež je zachována ve *Sbírce rukopisů a úředních knih Archivu Města Brna*.⁵¹ Obsahuje tedy případy z let 1565–1721, avšak nejvíce záznamů pochází z let 1600–1630. Rozsah zapsaných případů se zvětšuje především v částech, kde je přepsána korespondence, zejména z roku 1612. Z tohoto období však nejsou zastoupeny všechny roky, zvláště ve druhé polovině 16. století a od dvacátých let 17. století jsou zápisy řídké. Pro orientaci uvádíme výčet let, ze kterých zápisy pocházejí: 1565, 1579, 1600, 1601, 1603, 1605, 1605, 1607, 1607, 1608, 1610, 1612, 1613, 1626, 1630, 1640, 1699, 1720, 1721.

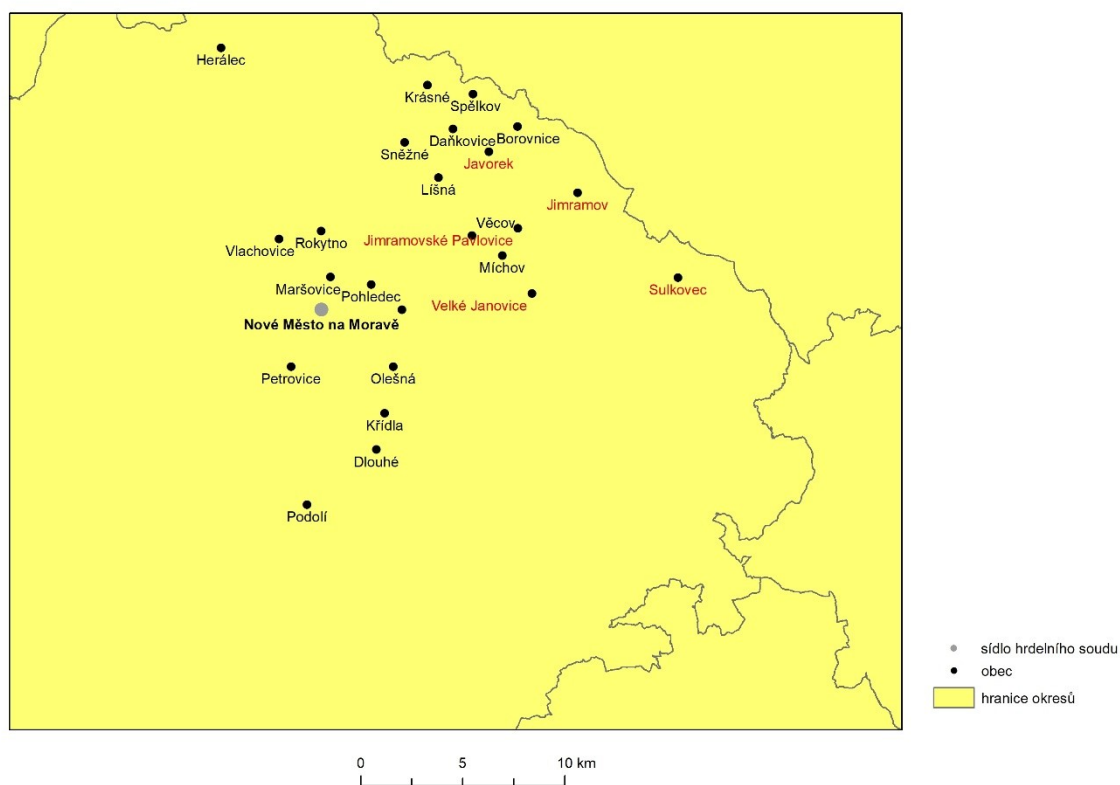
⁴⁷ ŠTARHA 1998, 14.

⁴⁸ SOkA Žďár n. S., fond Archiv města Nové Město na Moravě, inventární číslo 10, fol. 169–170.

⁴⁹ SOkA Žďár n. S., fond Archiv města Velká Bíteš, Smolná kniha, fol. 33–35v.

⁵⁰ SOkA Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Nové Město na Moravě, i. č. 8.

⁵¹ ŠTARHA 2007, 107–111.

Obrázek 2 Obce, které spravoval hrdební soud v Novém Městě na Moravě (černě jsou vyznačeny jisté, červeně možné)⁵²

4.2 Velká Bíteš⁵³

Velká Bíteš získala hrdební právo již ve 13. století, ale písemné doklady o něm pocházejí z první poloviny století 14. Hrdební soud patřil pod vrchní právo v Brně, avšak podle dochovaných písemností lze soudit, že vztah mezi těmito městy byl již od počátku volný. Velká Bíteš se do Brna nejdříve nemusela obracet v jednoduchých hrdebních sporech, v 16. století přestala žádat naučení i ve sporech civilních. K úplnému odtržení došlo v polovině 17. století, kdy město získalo vlastního kata. K velkobítešskému městskému právu náleželo od konce 14. století náměšťské panství, jehož součástí bylo kromě Velké Bíteše i město Mohelno, Náměšť a dalších téměř padesát vesnic.

Ani Velká Bíteš neměla svoji smolnou knihu od začátku. Nejstarší procesy zřejmě nijak systematicky zaznamenávány nebyly, ve 14. století byla jednání stručně zachycena, ale do městské knihy byla přepsána jen některá. Kniha, jež by zaznamenávala hrdební soudy, byla založena za účelem sloužit jako soubor právních poučení v době, kdy se Velká Bíteš odtrhla od Brna, tedy v polovině 16. století, a to s názvem *Knihá penarum, co se na sněmě in tormentis vyznává, do nich zapsáno*

⁵² ŠTARHA 1998, 14.

⁵³ Pokud není uvedeno jinak, vychází kapitola z ŠTARHA, VERBÍK 1973, 13–49.

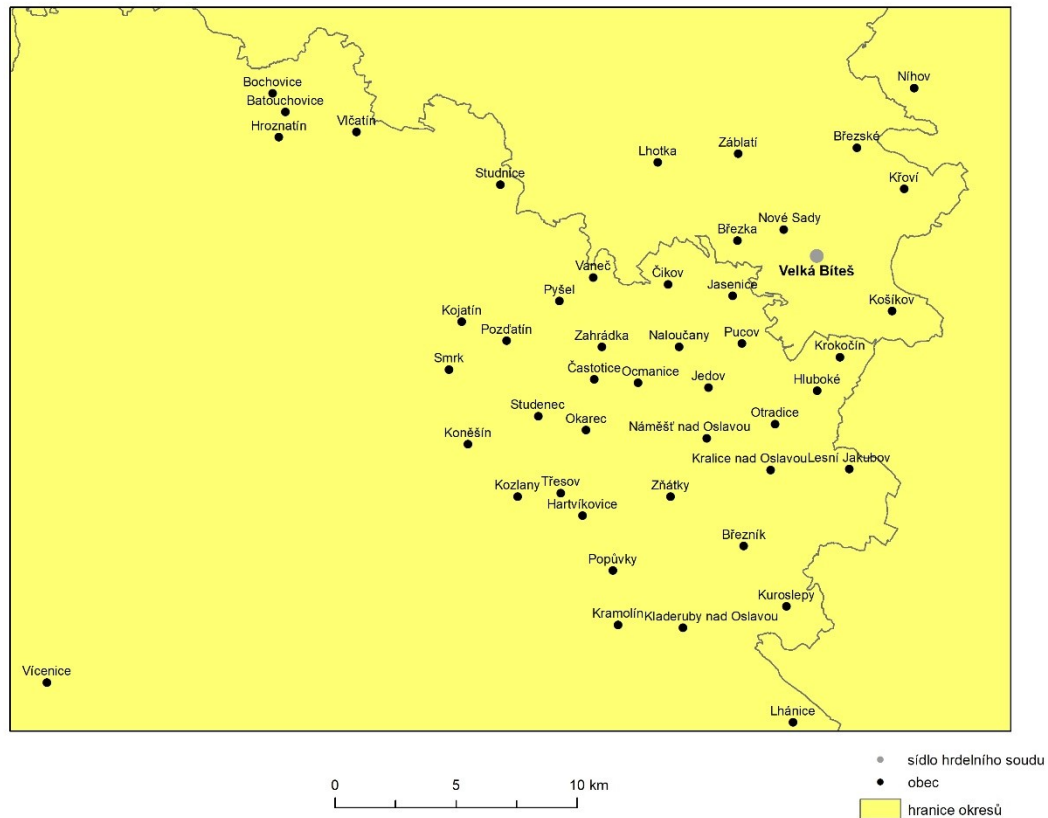
býti má 1556. Jiného charakteru je další kniha, začínající rokem 1626, a to *Knihla sententiarum, totiž vejpovědí právních při právé města zdejšho vynesenyh*. Na rozdíl od smolné knihy, jež obsahovala především vyznání, zachycuje ortely a rozsudky. Ze začátku do ní byly zaznamenávány i žaloby a odpory, později především rozsudky a ke konci 17. století tvořila většinu zápisů korespondence s pražským apelačním soudem.

Zkoumaná smolná kniha je psána pozdně gotickou kurzívou na papíry formátu 230 x 320 mm a její rukopis je uložen ve Státním okresním archivu Žďár nad Sázavou, ve fondu Archiv města Velké Bíteše s číslem 5. Obsahuje zápisy z let 1556–1630. Důsledné zápisy však obsahuje asi jen do roku 1580, poté byla pravděpodobně část zápisů zaznamenána na volné listy, které se nedochovaly. Ani tato kniha však nepokrývá časové období rovnoměrně, podle četnosti spadá jádro knihy do let 1571–1580 a v 17. století se objevují časté lakuny (po roce 1605 je záznam až z roku 1613, další záznamy jsou z roku 1615, po kterém následuje až rok 1628).

Podle A. Verbíka a I. Štarhy se na rukopisu podílelo deset písařů, podle R. Dittmanna je však počet písařů asi dvakrát vyšší. Z celkového množství písařů však někteří z nich popsali jen jednu až dvě strany, více než tři pak pouze sedm písařů, a to: písař A (fol. 4a–5a, 8a–11b /část folia/, 13b–15a /část folia/, 15b–16a /část folia/), písař B (fol. 11b /část folia/ až 12b, 15a /část folia/, 16a /část folia/ až 21a), písař C (fol. 21b–28a), písař D (fol. 32a–38b), písař E (41r–44r), písař F (fol. 46a–49b) a písař G (fol. 57a–65a).⁵⁴

V době, z níž smolná kniha pochází, probíhaly v Evropě čarodějnické procesy. Kniha zachycuje takové procesy ze 70. let 16. století ve Velké Bíteši a Tasově, které patří k jedněm z největších na Moravě v té době.

⁵⁴ DITTMANN 2019, s. 379.

Obrázek 3 Obce, které spravoval hrdelní soud ve Velké Bíteši⁵⁵

4.3 Buchlov⁵⁶

Základem hrdelního soudu na hradě Buchlově byl soud lovecký, který byl založen na loveckém právu a jehož počátky lze datovat k roku 1300. Lovecký soud vznikl v době, kdy se zeměpanští úředníci začali starat o lov zvěře, myslivost a kvalitu dříví. Byl složen z lovců, v jejichž čele stál tzv. „*magister venarorum*“, tj. nadlovčí a později starosta, jehož úkolem bylo dohlížet, aby v lesích nedocházelo k nedovolenému lovu zvěře a kácení dřeva. Od poloviny 13. století se působnost soudu rozšiřovala i mimo buchlovské lesy, soud nabývá v této době také pravomoci zemského soudce, takzvaného landrichtera, tedy právo hrdelní. V roce 1544 se majitelem hradu stal Jan Ždánský a majetek se mu postoupil „s lovčími ve Strábnicích a s tím právem, ve kterémž ti lovci k hradu Buchlovu od starodávna vysazeni jsou a s tímto langerichem, právem krevním, což oni souditi mají“.⁵⁷ Obvod práva se ustálil tak, že zahrnoval vesnice Babice, Boršice, Břestek, Buchlovice, Domanín, Hýsly, Jalubí, Ježov, Kostelec, Labuty, Lhotka, Medlovice, Moravany, Moštěnice (Dolní), Osvětimany, Polešovice, Roštín, Skalka, Traplice, Tučapy, Tupesy, Újezdec,

⁵⁵ ŠTARHA 1999, 13.

⁵⁶ Pokud není uvedeno jinak, vychází následující kapitola z VERBÍK 1970.

⁵⁷ VERBÍK 1976, 12.

Vážany, Vřesovice, Zlámaná Ves (Zlámanka), Zlechov, Žádovice, Žeravice. V roce 1537 k původnímu osazení soudu z lovčích a purkrabího (či královského lovčího) přibyli dva radní z Hradiště, a to kvůli větší vzdělanosti a zkušenostem, toto přizvání dokázalo pronikání městských práv do soudnictví (a na přechod původně zeměpanského regálu na města).

Zvláštností buchlovského soudu bylo přidržení se archaických zvyklostí, v nichž velkou váhu mělo vyslýchání svědků, výslechy jsou uváděny jako svědectví „z strany žalobní“⁵⁸ a „z strany odporní“⁵⁹. Mimo procesy s delikventy z obvodu buchlovského soudu obsahuje například proces s Janem lazebníkem z Dědic u Vyškova z roku 1562⁶⁰ nebo z roku 1567 s Janem Voslem z Milotic.⁶¹

Smolnou knihu s názvem *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově* založil v roce 1617 radní písař Albert Kremer, aby soudcům poskytl pomůcku při rozhodování u podobných případech. „Léta Páně 1617, 1. Julii, k žádosti práva loveckého zepsána jest tato kniha a v řád uvedena pro budoucí a věčnou paměť skrze slovutného muže pana Albrechta Kremera, měšťenína a radního písaře města Hradiště, do kteréžto knihy všelijaké právní vejповědi, které se od práva loveckého při přítomnosti pánův vyslaných z města Hradiště na hradě Buchlově na přestupníky přikázání božího působí a konají, zapsávati se mají.“⁶² Písař začal do knihy přepisovat akta od roku 1562 ze škart, samostatných papírů, na něž byly průběhy procesů zaznamenávány. Akta měly ze začátku velmi jednoduchou podobu, až ke konci 16. století začala být podrobnější, nejvíce pak ve století 17. V přepisování pokračoval až za dvacet let buchlovský obroční písař Melichar, který přepisoval procesy od roku 1619 do roku 1640. Poslední část, léta 1640–1654, pak dopsal až kolem roku 1654 obroční písař Matěj Pšenica. Ve srovnání s předchozími knihami je buchlovská smolná kniha nejrozsáhlejší a pokrytí jednotlivých desetiletí je zde poměrně rovnoměrné.

Rukopis je uložen v Moravském zemském archivu v Brně, ve Sbírce Cerroniho pod signaturou II-101.

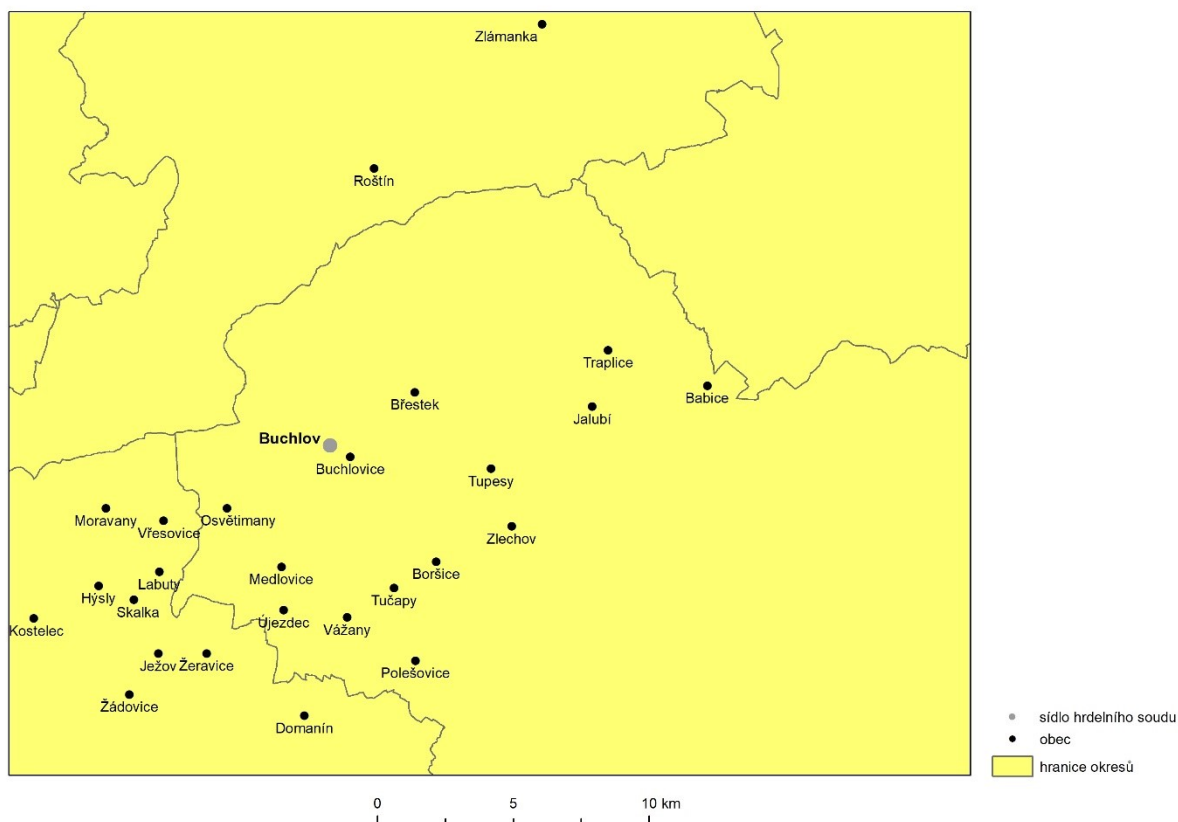
⁵⁸ VERBÍK 1970, 63.

⁵⁹ VERBÍK 1970, 64.

⁶⁰ VERBÍK 1976, 44–46.

⁶¹ VERBÍK 1976, 47–48.

⁶² VERBÍK 1976 43.

Obrázek 4 Obce, jež spravoval hrdelní soud v Buchlově⁶³

4.4 Lipník⁶⁴

První doklady hrdelního soudu v Lipníku pocházejí z roku 1448 s žádostí Lipnických k jejich vrchnímu právu v Olomouci. Podle počtu případů, v nichž Lipník žádal o naučení, však lze vyvodit, že soud byl poměrně samostatný a o naučení žádal jen v případech civilněprávních, méně pak v případech kriminálních. Do obvodu lipnického soudu náleželo panství helfštýnské, postupně pak panství dřevohostické, drahotušské, veselské, všečovické a kelčské. Ve smolné knize se objevují i výsledky cizopanských poddaných, například výslech Crhy z Opavy v roce 1594 nebo Dobiáše, syna Martina Jircháře z Roudnice nad Labem, z roku 1600.

Smolná kniha města Lipníka je papírový kodex s rozměry 166 x 227 mm, který v jednoduché papírově vazbě obsahuje 155 listů formátu 156 x 205 mm, z nichž je popsána pouze třetina. Kniha nemá původní foliaci (ta byla provedena pro potřeby edice) a paginaci ji pravděpodobně opatřil městský archivář Jakub Mráček, číslo 1 začíná na foliu 2r a poslední strana, číslo 70, je uvedeno na foliu 36v. Rukopis je uložen ve Státním okresním archivu v Přerově, fond Archiv města Lipníka, inventární číslo 81. Vznik knihy lze datovat do roku 1615. Avšak protože obsahuje zápisy z let

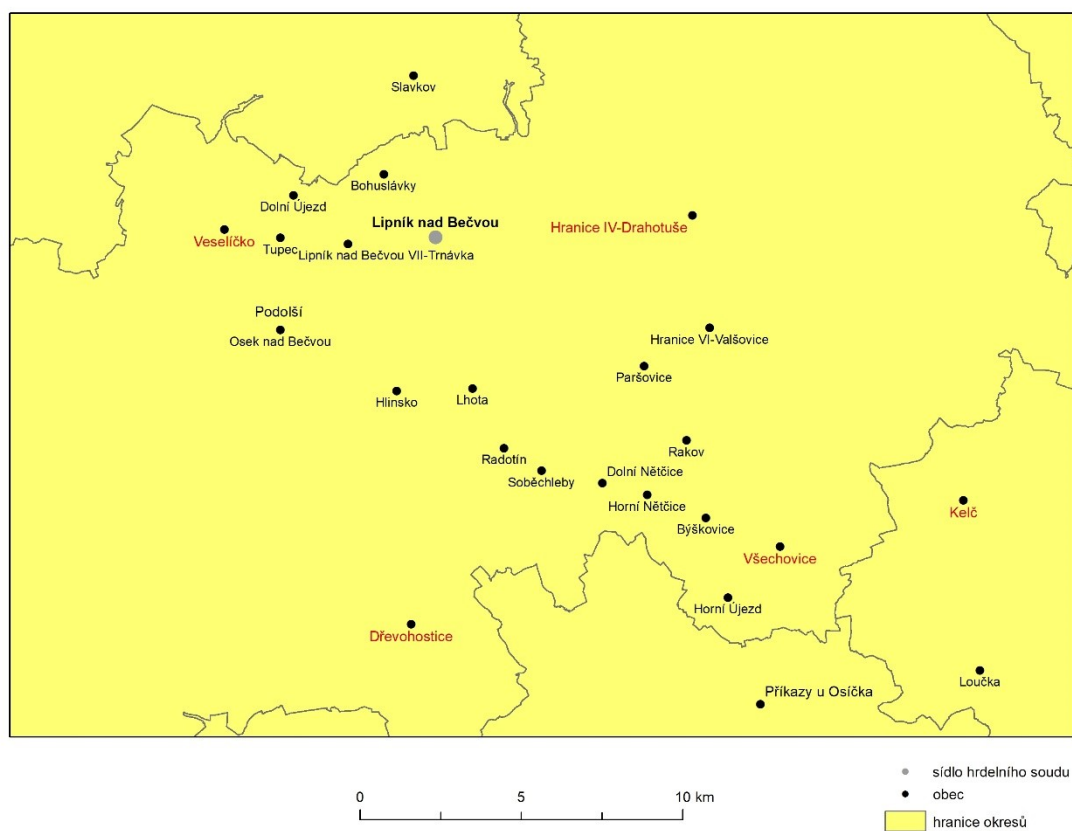
⁶³ VERBÍK 1970, 12.

⁶⁴ Tato kapitola vychází z MARADA 1994, 9–18.

1588–1672, lze předpokládat, že město mělo smolnou knihu již dříve, ta se ale nezachovala. Kniha byla pravděpodobně založena s cílem vytvořit soubor pojednávající o trestných činech a ortelech, do něž by mohlo být nahlíženo při posuzování podobných případů. Do knihy nebyly zapsány všechny případy, ale jen ty typické, přesto na ní lze založit charakteristiku kriminality dané oblasti s jistou výpovědní hodnotou. V hojné míře se vyskytují v knize loupeže a krádeže, dále zabití a vraždy, smilstvo a cizoložství, čarodějnictví a jiné.

Do knihy bylo zapsáno nejvíce případů v prvních třiceti letech 17. století. Ze století 16. jsou zapsány pouze případy z let 1594 a 1588. Po roce 1630 jsou doloženy roky 1651 a 1672.

Na knize se podílelo osm písařů, a to: písař A (fol. 2a–9a, 25a–26a), písař B (fol. 11a–14a, 22b–24b, 99), písař C (15a–20a), písař D (fol. 10b, 21a–22a), písař E (fol. 27a), písař F (fol. 26b, 27b–35b), písař G (fol. 36), písař H (fol. 38a–41a). Z tohoto roku, kdy se v městské kanceláři začal zavádět německý jazyk, pochází jediný německý zápis, ostatní jsou psány v češtině.

Obrázek 5 Obce, které spravoval hrdební soud v Lipníku (černě jsou vyznačeny jisté, červeně možné)⁶⁵

⁶⁵ MARADA 1994, 11–12.

4.5 Bojkovice⁶⁶

Hrdelní právo v Bojkovicích je pramenně doloženo ve 2. polovině 15. století. Bojkovický soud však nebyl samostatný a pro naučení se musel obracet do královského města Hradiště, v poslední čtvrtině 16. století pak přešla funkce otcovského práva na Uherský Brod. Obvod bojkovického hrdelního práva tvořilo novosvětské panství a luhačovické panství a od roku 1648 také panství milotické. I v této knize jsou však některé výslechy delikventů cizopanských. Jmenujme například z roku 1632 Martin Šprtěl ze Starého Hrozenkova, 1642 Jan Lokaj z Lysé u Púchova, 1659 Mikuláš Vaňáčik z Valašských Klobouk, 1632 Anna Rožnovská z městečka Rožnova.

Smolná kniha je papírový kodex o velikosti 310 x 205 mm, jejímž obsahem je 149 tužkou folilovaných listů a dva nefoliované. Rukopis je uložen ve Státním okresním archivu Uherské Hradiště, v Archivu města Bojkovic pod inventárním číslem 16. Podle torzovitých zápisů lze předpokládat, že původní kniha byla obsáhlejší, a nedochovala se tak v celé své podobě. Byla založena roku 1636 proto, aby poskytovala právní radě poučení ze starších případů, impulzem byl jistě i popud uherskobrodské rady, např. „abyšte jistý kopiář toho, co ku právu vyššímu v takových i jiných věcech píšete[,] sobě zanechávali a podle něho postupovali“.⁶⁷ Jiným impulzem mohl být i Tobiáš Klaudián, zakladatel knihy, který do Bojkovic přišel „z diplomaticky pokročilejšího prostředí“.⁶⁸

Zápisy pocházejí z let 1630–1721, nejvíce jsou pokryta třicátá, padesátá a šedesátá léta 17. století. Především od konce 80. let se objevují větší lakuny mezi jednotlivými zápisy (1687, 1606, 1707, 1717, 1719, 1721).

Na knize se podílelo šest písařů, přičemž největší část zápisů, až do roku 1660, pochází od Tobiáše Klaudiána, jinde zvaného Dačický či Bělík. Krátce před tímto rokem bylo zaznamenáno několik zápisů od neznámého písaře. Třetí písař zapsal procesy z let 1661–1663. Zápisy z let 1663 až 1676 pocházejí od školního rektora, radního písaře Daniela Vrzalíka. Další písař je opět neznámý. Od druhé poloviny 80. let 17. století do roku 1721 sloužil v kanceláři písař Rožďalovský.

Zajímavostí knihy je, že zápisy nejsou řazeny chronologicky, ale jsou rozděleny podle typu deliktu do oddílů, které jsou uvedeny na titulní straně. Skutečné dělení v knize však s tímto údajem nekoresponduje, neboť některé kapitoly nejsou obsazeny, zápisy jsou tedy rozděleny v následující: „O čarodějnictví“⁶⁹, „O vraždách a mordích“⁷⁰, „O trestání cizoložníků a smilníků“⁷¹, „O trestání

⁶⁶ Následující kapitola vychází z VERBÍK 1971, 7–15.

⁶⁷ VERBÍK 1971, 10.

⁶⁸ VERBÍK 1971, 10.

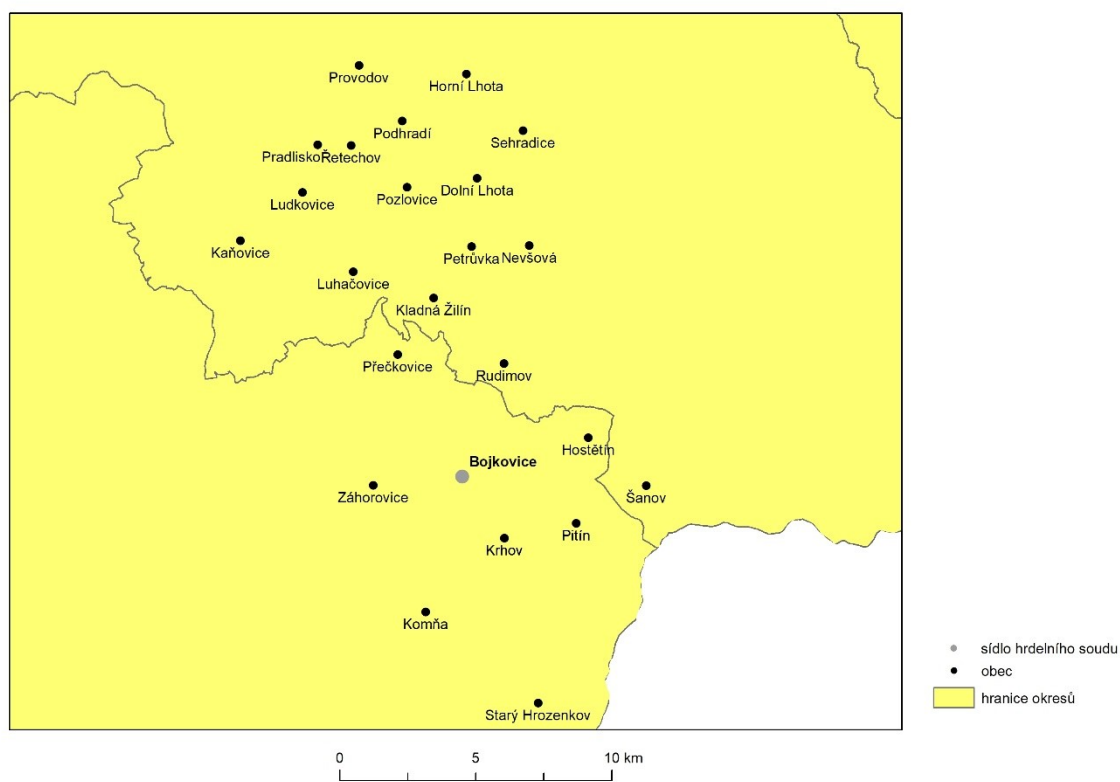
⁶⁹ VERBÍK 1971, 19.

⁷⁰ VERBÍK 1971, 29.

⁷¹ VERBÍK 1971, 53.

pro všelijakou krádež, tolikéž i na ty, jenž zloděje přechovávají a v domích svých fedrují⁷², „O pokutách těch, kteříž včelám škodí⁷³, „O přechovávání a folkování škůdců lidských⁷⁴, „O pokutách všelijakého zrádčovstva⁷⁵. Avšak ani obsah zápisů někdy neodpovídá dané části, protože kvůli nedostatku místa byl v některých případech zápis dokončen v jiném oddíle.

Výše bylo zmíněno, že bojkovický hrdelní soud byl závislý na soudu vyšším. Tato skutečnost se promítá i do struktury zápisů. V knize je vedle žalob, odporů, svědectví a výslechů hojně zastoupena také korespondence s vyšším právem. Po roce 1700 pak obsahuje i zápisy výslechů ve formě otázek a odpovědí, kde vedle sebe jsou paralelně zapsány *interrogata a responsia*.

Obrázek 6 Obce, jež spravoval hrdelní soud v Bojkovicích⁷⁶

⁷² VERBÍK 1971, 93.

⁷³ VERBÍK 1971, 127.

⁷⁴ VERBÍK 1971, 129.

⁷⁵ VERBÍK 1971, 131.

⁷⁶ VERBÍK 1971, 10.

5 Diftongizace $y > ej$

Doklady o provedení diftongizace v literárních památkách se objevují od konce 14. století. V památkách neliterárních se diftongizace zdánlivě projevuje již na konci 12. století, za nejstarší doklad je považováno slovo *Teinéz* (Týnec). Podobných případů přibývá ve století 13. a 14., například *Cheynowiensis* (chýnovský), *Choleyno* (v Cholýni).⁷⁷ Avšak protože se diftong objevuje i v toponymech, kde náležitý není (*de Eymancze* – Ivaneč, 1351), je pravděpodobné, že v těchto případech grafika spíše odrážela výslovnost německou.⁷⁸ Pro průběh změny Komárek (1969) předpokládá vznik nejprve takového diftongu, jehož první část byl neurčitý zadní nelabializovaný vokál α . Zápis takového vokálu byl značně rozkolísaný, neboť se vedle sebe objevují *ay* i *ey*. První komponent se začal přizpůsobovat druhému, čímž se přiblížil přednímu otevřenému e .⁷⁹ Lamprecht (1986) předpokládá průběh změny přes „snížené a povolené y “ a průběh změny zachycuje $y > \widehat{yi} > \widehat{ei}$. Znakem e vyjadřuje široké otevřené e , jež připodobňuje k vokálu známému z hanáckých nářečí, který je blízký vokálu a , a proto byl zápis rozkolísaný. Toto e se foneticky přiblížilo e , čímž vznikl diftong ej .⁸⁰

Již kolem roku 1500 byla změna provedena na většině českojazyčného území Čech, v nářečích středomoravských a v přechodném pásu mezi nářečími středomoravskými a východomoravskými, a to v nářečích kelečských a dolských.⁸¹ J. Bělič pak rozsah změny popisuje tak, že po konsonantech od původu tvrdých změna proběhla v českých nářečích v užším slova smyslu, ve středomoravských a v nářečích dolských a kelečských. Diftongizace původního i po souhláskách ztvrdlých sekundárně (*vozejk*, *sejto*, *cejtiti*, *hřebejk* apod.) již v jihozápadních a jižních Čechách a na území jihozápadní Moravy neproběhla. Na území středních, severovýchodních Čech a severozápadním zábřežském výběžku a ve středomoravských nářečích je po ostrých sykavkách výhradně *ej*, severovýchodní část středomoravských nářečí měla *ej* i po sykavkách tupých. V nářečích kelečských a dolských pak i za i ($< ie$).⁸² Spisovná (kulturní) čeština diftongizaci po jistém kolísání nepřijala, výrazně se na tom podílel úzus Bible kralické.

Pronikání diftongu do psaných textů se věnoval ve své monografii J. Porák (1983), který srovnává výskyt diftongu v tiscích a rukopisech. Nová střídnice se podle něj začala v tiskařském úzu objevovat od 30. let 16. století. Její šíření vycházelo z pražských tisků a postupně pronikala i do tisků moravských. Avšak i v pražských tiscích jsou ještě kolem poloviny 16. století texty, u nichž je

⁷⁷ KOMÁREK 1969, 162.

⁷⁸ LAMPRECHT, ŠLOSAR, BAUER 1986, 107.

⁷⁹ KOMÁREK 1969, 164.

⁸⁰ LAMPRECHT, ŠLOSAR, BAUER 1986, 109.

⁸¹ LAMPRECHT, ŠLOSAR, BAUER 1986, 107–108; KOMÁREK 1969, 162–164.

⁸² BĚLIČ 1972, 90–93, 392.

výskyt diftongu velice nízký, a to v textech náboženských a nábožensko-filozofických. Jinou situaci lze sledovat v rukopisech, kde *ej* pronikalo ve větší míře i do koncovek. Svoji roli zde však hrál původ pisatele.⁸³ Diftong převažuje u slov, která jsou spjata s běžným životem (*mejdlo, pejcha, posejpati, sejr, tejden, vejchod, vejšě*), dále u slov s předponou *vj-* (*vejklad, vejstupek, vejtržnost, vejtab*), z oblastí administrativně právní (*vejpis*), zemědělské, ovocnářské, botanické (*korejtko, bejlí*), u pojmenování zvířat (*sejkora, hlemejšď, slepejš*), názvů částí těla a termínů lékařských (*kejchati, lejtko, tejl*), dále převažují u sloves jako *žvejkatí*, derivátů slovesa *vymejšleti*, méně se vyskytuje u sloves *kerjiti, kerjivati, povjšiti, byti, byvati* a jejich derivátů. U proprií byla situace taková, že důležitou roli hrála nářeční oblast. Pokud v nářeční oblasti diftongizace proběhla, dostávala se nová střídnice i do toponym (*Tejn, Mejto, Chejnov, Brandejš*) a antroponym. Diftongizace původně měkkého *i* po sykavkách je často doložena u slov jako *vejiti* a *zejskati*.⁸⁴

Na Porákův výzkum navázala M. Šimečková (2016), která pro humanistickou češtinu uvádí, že změně se nejvíce bránily biblické překlady (původní *y* je zachycováno u 68 % hyperlemmat, u 14 % hyperlemmat podoba kolísá a výhradně s *ej* je zachyceno jen 8 % hyperlemmat). Ve zbylých náboženských textech, historiografických textech a odborných příručkách podíl diftongizace narůstal, nejvíce je zastoupena v odborných příručkách, v nichž s původním *y* je zapsáno 34 % hyperlemmat, u 17 % podoba kolísá a 49 % hyperlemmat je zapsáno pouze s *ej*.⁸⁵ Výčet slov, v nichž se *ej* objevuje v kmeni, je až na pár drobných odchylek totožný s výčtem Porákovým. Na distribuci diftongu v koncovkách měla podle ní vliv slovnědruhá příslušnost, nejvíce *ej* pronikalo do koncovek tvrdých adjektiv, méně do zájmena *takový* a číslovek typu *druhý*, nejméně pak do posesivních zájmen typu *můj*; v rámci tvarů pak nejvíce do nominativu a akuzativu singuláru maskulin. V tomto ohledu byla situace u rukopisů opět jiná, neboť v koncovkách se *ej* objevuje již od 15. století, více pak od 16., v souladu s místním nářečím, ale nezávisle na slovním druhu či tvaru.⁸⁶ V barokní době byly k pronikání diftongizace nejvstřícnější prakticky odborné příručky, kde se až 52 % hyperlemmat objevuje jen s *ej*, dále historiografické texty se 48 % hyperlemmat, která jsou zachycena jen s *ej*, nejkonzervativnější zůstávají texty náboženské s 33 % takových hyperlemmat.⁸⁷ V koncovkách se *ej* objevuje vzácně, v posesivních pronominech se nevyskytuje vůbec.⁸⁸ V rukopisech se diftong objevuje častěji, v hojnější míře také v koncovkách. Vliv na distribuci má však především místní nářečí.⁸⁹

⁸³ PORÁK 1983, 138

⁸⁴ PORÁK 1983, 140–141.

⁸⁵ ŠIMEČKOVÁ 2016, 132.

⁸⁶ ŠIMEČKOVÁ 2016, 132–137.

⁸⁷ ŠIMEČKOVÁ 2016, 152.

⁸⁸ ŠIMEČKOVÁ 2016, 154.

⁸⁹ ŠIMEČKOVÁ 2016, 155.

6 Sběr a třídění materiálu

Ze smolných knih bylo pro naši excerpci jako materiálová báze využito vše kromě 1) zápisů z 18. stol.⁹⁰ a 2) korespondence s vyšším právem (kromě prepisu vyznání).⁹¹ Ze smolných knih jsme manuálně excerpovali všechny doklady na *ej* z původního *jí*, dále výrazy, v nichž došlo k diftongizaci sekundárně ztvrdlého *j* (případy jako *vozějke*), a konečně slova se zachovalým původním *jí*.

Do excerptce nebyla zařazena 1) slova, v nichž *ej* vzniklo jiným procesem než diftongizací *jí/í*, například *kerjč* (tautosylabickou změnou z *kerajč*), nářeční *bez tej dobrej* (vyrovnávání koncovek v genitivu, dativu a lokálu singuláru feminin podle etymologicky náležité koncovky dativu a lokálu), slovo *zíttra* a jeho deriváty (u těchto slov zachycuje *Český jazykový atlas* dvojí vznik: a) *za jutra* > *zautra* > *zajtra* > *zejtra*, b) *z jitra* / *z jutra* > *z jitra* > *zíttra*, *zytra*/);⁹² výrazy, kde *j* vzniklo úžením z *é*, například ve slově *nybrž* (úžením ze staročeského *něbrž*, jež mělo dubletu *niebrž*),⁹³ v sufixu *-jř* slov typu *šenkjř* (< *šenkéř*) a *robotjř* (ve staré češtině doloženo jen *robotieř*),⁹⁴ v koncovkách tvrdé složené deklinace jako *opata velehradskýho* (< *opata velehradského*); 2) výrazy, jejichž vývoj nebyl standardní, například *prej* (náležitý tvar za staročeské *praj*, jež vzniklo redukcí z 3. os. sg. *praví*; zvratnou analogií bylo hyperkorektně dotvořeno *prj*)⁹⁵; 3) slova, která odrážejí německou výslovnost a u nichž není jasná fonetická podoba v době přejetí a její případné regionální varianty, jako například *rejdovati* (ze středohornoněmeckého *reide*, dnes *rejdovat*).⁹⁶

Dále je třeba poznamenat, že diftongizace ve slově *týden* je v této práci chápána jako diftongizace v kmeni slova. Autorka si je vědoma, že *j* je původně koncovkou, neboť slovo vzniklo spojením *tý* a *den*, avšak pro naznačené pojetí jsme se rozhodli proto, že v *Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny* je heslové slovo *týden*, dále už *Elektronický slovník staré češtiny* (s. v. *týden*) zachycuje skloňování *bez týdne*. Genitiv s náslovným *tj-* se navíc již objevuje i ve smolných knihách, například v *Krevní knize městečka Bojkovic*.⁹⁷

⁹⁰ V tomto případě se jednalo o *Krevní knihu městečka Bojkovic* a *Smolnou knihu Nového Města na Moravě*.

⁹¹ Korespondenci obsahovaly *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Krevní kniha městečka Bojkovic* a *Černé knihy práva loveckého na bradě Buchlově*.

⁹² BALHAR, JANČÁK 2012–2014, 90.

⁹³ REJZEK 2001, 417.

⁹⁴ Slova typu *šenkjř* vyřazujeme proto, že jako jejich základní tvar v souladu s *Vokabulářem webovým* chápeme tvar s *-ěř*. Jedná se o slova přejatá, nikoliv slova od původu česká (*puchjř*). Také J. Porák (1983) se těmto slovům věnuje až v kapitole o úžení (s. 149). U slova *robotjř* uvádí *Vokabulář webový* tvary *robotieř*, *robotjř*. Chápeme proto tento sufix jako sekundární, v němž pravděpodobně došlo k úžení, a to s oporou ve *Vokabuláři webovém*, jenž zachycuje výrazy, v nichž docházelo ke kolísání, například *falšieř/falšjř*, *kacieř/kavjř*. J. Porák (Porák 1983, 149) uvádí ve výčtu slov, v nichž došlo k úžení *-ěř* na *-jř* slovo *hajtjř*, pro něj *Vokabulář webový* dokládá tři podoby: *baltjř*, *baltieř* a *hajtjř*.

⁹⁵ REJZEK 2001, 511.

⁹⁶ REJZEK 2001, 533.

⁹⁷ VERBÍK 1971, 109.

Doklady jsme zaznamenávali do tabulky v programu Excel, která obsahovala následující hodnoty: strana edice, rok zápisu, případně písaře, jméno a případně původ mluvčího, vyznání či přípis (k těmto dvěma kategoriím viz níže v této kapitole). Jednotlivé doklady jsme dále otagovali takto: uvedli jsme slovotvornou charakteristiku výskytu *j/ej*, v případě diftongizace v kmeni jsme uvedli, zda se jedná o proprium a depropriální derivát, či neproprium⁹⁸, přiřadili jsme hyperlemma.⁹⁹ V případě diftongizace v koncovce jsme uvedli slovní druh (případně paradigmatickou příslušnost), pád, číslo a rod.¹⁰⁰

strana edice, zápis číslo	fol.	písař	rok	osoba, funkce, odkud	vyznání (v) / přípis (p)	doklad	neproprium N / autroposonium A / toponymum T	kmen km / koncovka ko	monofong / diftong	hyperlemma	pád	číslo	rod
73 9a	A		1563	Prokeš, n. Taksy syn z města Velké Bytče	v	na vících masnech	N	ko	D		L	p	m
74 9a	A		1563	Prokeš, n. Taksy syn z města Velké Bytče	v	vzal sem 2 seky	N	km	D	šyk	A		
74 9a	A		1563	Prokeš, n. Taksy syn z města Velké Bytče	v	některým souseduom	N	ko	M		D	p	m
74 10a	A		1563	Jan Holý z Svatoslavě	p	z knih čených	N	ko	M		G	p	f
74 10a	A		1563	Jan Holý z Svatoslavě	p	vejtah	N	km	D	výtah			
75 10a	A		1563	Jan Holý z Svatoslavě	v	ze mlejna	N	km	D	mlyň			

Obrázek 7 Ukázka excerptu ze *Smolné knihy velkobítešské*

Metodologicky se tato práce opírá o monografii J. Poráka (1983), dizertační práci M. Šimečkové (2016) a studii R. Dittmanna (2019). Analýza jednotlivých knih bude prováděna zvláště u proprií (kam řadíme i depropriální odvozeniny) a neproprií. Distribuce nové střídnice bude s inspirací ve zmíněných pracích a pro srovnávací účely s jejich výsledky posuzována na základě několika faktorů, jež lze rozdělit na jazykové a mimojazykové. U jazykových faktorů se budeme zabývat 1) diftongizací v kmeni (po hláskách od původů tvrdých, všimnout si však budeme separátně i změny po hláskách ztvrdlých sekundárně; vzhledem k tomu, že podle Poráka (1983) se neliší diftongizace v kmeni a prefixu *vy-*, nevyčleňujeme tento afix samostatně¹⁰¹ 2) diftongizací v koncovce; zde se zaměříme i na slovnědruhovou příslušnost, tedy zda se jedná a) o koncovku adjektiv typu *mladý*, b) koncovku pronomin typu *takový*, c) koncovku posesivních pronomin typu *můj*, d) koncovku numeralií typu *druhý*. V případě dostatečně velkého vzorku také porovnáme distribuci v rámci jednotlivých tvarů adjektiv.

Z mimojazykových faktorů, avšak v případě pozice v kmeni pouze u neproprií,¹⁰² budeme zvažovat 1) vliv písaře na zachycení diftongizace, 2) chronologii zápisů a 3) rozdíly mezi vyznáními

⁹⁸ Za nepropria jsou v této práci po vzoru Dittmanna považovány všechny jednotky, které nepatří k propriím, a proto je označení širší než termín apelativa (DITTMANN 2019, pozn. 93 na s. 384–385).

⁹⁹ Za hyperlemma považujeme jednotku, od níž jsou odvozena slova stejného základu (slova *rytí*, *vyryvatí* a *ryč* budou počítána jako jedna jednotka).

¹⁰⁰ Soupis dokladů uvádíme v přílohovém souboru.

¹⁰¹ V současné češtině se diftongizace v prefixu *vy-* spíše nevyskytuje (MATĚJKOVÁ 2012, 27).

¹⁰² Propria nebudou do mimojazykových faktorů zahrnuta, protože v knihách je doložen velmi nízký počet takových slov s *j/ej*.

delikventů a přípisy písařů. Do kategorie vyznání byly zařazeny ty části zápisů, které následují za uvozovacím *vyznal(a)*, dále pak žaloby a svědecké výpovědi. Jako přípisy v této práci chápeme ty části, které nebyly vyhodnoceny jako vyznání. Patří sem tedy začátky záznamů, které obsahují datum, jméno delikventa, případně důvod obžaloby,¹⁰³ dále pak ortely¹⁰⁴ a zápisy.¹⁰⁵ Na tomto místě je třeba zdůraznit, že hranice mezi vyznáními a přípisy může být značně neostrá, protože v řadě záznamů nelze zcela jednoznačně rozlišit, kde končí přípis a kde začíná samotné vyznání, neboť vyznání bývají psána jak první, tak třetí osobou, někdy se dokonce osoby střídají v rámci jednoho souvětí. Na druhé straně vidíme při sledování tohoto kritéria i některé výhody. Jde nám především o odlišení jasně stylizovaných přípisů písařů, které obsahují informace o datu a o delikventovi, důvod žaloby či samotný ortel, od zřetelně ohraničených vyznání, přestože i u nich je třeba počítat s jistým vlivem písaře, ačkoli jak bylo naznačeno, u některých zápisů je tato hranice neostrá, a je tedy nutno počítat s možným dílčím zkreslením. Toto kritérium nám také umožní alespoň zčásti sledovat, do jaké míry proniká diftongizace do úředních formulí.¹⁰⁶ Vzhledem k materiálovému omezení (velikosti získaných dat) však u některých knih nebudeme moci vyhodnocovat všechny mimojazykové faktory, např. rychlé střídání písařů do značné míry znemožňuje jejich spolehlivější vzájemné srovnání.

Při kvantitativním výzkumu budou výpočty prováděny na základě počtu 1) tokenů, tedy počtu jednotlivých pozic, a na tomto údaji bude založen výzkum koncovek (tj. *mladyj, mladým, mladými* budou chápány jako tři jednotky), 2) hyperlemmat, s nimiž budeme počítat při určování diftongizace v kmeni slova.

¹⁰³ Příklad přípisu: „Léta 1562 vo svatém Vítě vzat jest v horách buchovských Vašek Jurků z Břesovic. A ten líčel [sic] sídla na zvěř před Svatým [sic] Klimentem a na Buchlov dodán a v outerý před svatým Janem Křtitelem popravčím tázán a vyznal.“ (VERBÍK 1976, 44)

¹⁰⁴ Příklad ortelu: „Pro kteroužto jejich krádež dle vydaného ortelu a sentencí dne 9. junii 1672 roku provazem jsou trestáni a konec svůj vzali.“ (MARADA 1994, 59)

¹⁰⁵ Příklad zápisu: „Však my soudcové náchylní souce k milosrdenství nežli k přísnosti a k přimlůvě dobrých a poctivých rytířských [sic] lidí jemu hrdlo darujeme, nicméně ku příkladu jinším má od mistra popravního metlami zmrskán, cejch přidáven a 10 mil jak gruntů krevních, ano i jiných prázen bejtí.“ (VERBÍK 1976, 172)

¹⁰⁶ Viz Porákovo (1983, 139) tvrzení, že v moravských městských knihách *ej* pronikalo do úředního stylu spisovného jazyka.

7 Analýza

V této kapitole budeme provádět analýzu jednotlivých knih podle výše zmíněných kritérií. V částech o jazykových faktorech se budeme zabývat analýzou proprií a jejich derivátů s možnou pozicí pro diftongizaci v kmeni. Zde budeme uvádět počty založené ne na tokenech, ale na jednotlivých jménech (tedy *Sejkora*, *Sejkorův* budeme počítat jako jednu jednotku). V částech zabývajících se neproprií (kam pro jednoduchost řadíme i doklady s *y/ej* v koncovce proprií, např. *s Janovejm koněm*, protože se neliší od adjektivního skloňování: *s mladejm koněm*), budeme uvádět celkové zastoupení diftongizace v knize v tabulce, jejíž strukturu přebíráme z Poráka.¹⁰⁷ Jsme si vědomi, že při takovém dělení dochází k výraznému zkreslení, neboť se neuvádí četnost jednotlivých hyperlemmat zařazených do skupin (např. do kolonky „převažuje *y* nad *ej*“ bude stejně zařazeno hyperlemma *mlyn* s poměrem *y* ku *ej* 2 : 1 jako *týden* 25 : 1). Tento nedostatek se však budeme snažit odstranit podrobným komentářem. Tabulky nám umožní přehledněji srovnat naše výsledky s výsledky J. Poráka (1983) a M. Šimečkové (2016). Při výpočtech v koncovkách budeme vycházet z tokenů, případně budeme uvádět celkové zastoupení takových koncovek. Poměry budou vždy uváděny v pořadí *y* ku *ej*.

V kapitolách věnujících se mimojazykovým faktorům budeme zohledňovat v případě zkoumání pozice v kmeni pouze nepropria (v úvahu budeme brát pouze *ej* z původního *y*), neboť u proprií nemáme dostatečný materiál pro srovnání. Pokud se budeme věnovat i koncovkám, budeme pracovat s neproprií i s proprií. Při zkoumání distribuce *y* a *ej* podle časových úseků budeme jednotlivé knihy členit na období 1550–1575, 1576–1600, 1601–1620, 1621–1645, 1646–1670, 1671–1690. Protože knihy mají různý rozsah a mezi roky se objevují lakuny, nebudou tato období zastoupena vždy všechna a stejnoměrně. Takovéto rozdělení nám však umožní smolné knihy vzájemně srovnat po zhruba generačních intervalech.

Budeme uvádět i celková procenta, avšak jsme si vědomi, že i zde mají bez kvalitativního rozboru (vliv jednotlivých hyperlemmat a dalších faktorů) jen velmi orientační výpovědní hodnotu.

Ověřování statistických hypotéz budeme provádět v případě, že budeme mít dostatečně velký vzorek (stanovili jsme si hranici celkem 10 dokladů na *y* a *ej*) a k výpočtům budeme využívat on-line statistické kalkulačky.

¹⁰⁷ PORÁK 1983, 134–137.

7.1 Smolná kniha Nového Města na Moravě

Ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* je 157 možných pozic diftongizace (původního *y*). K té dochází v 65 případech, tedy ve 41 %. U proprií a depropriálních odvozenin s pozicí v kmeni máme příliš malý vzorek (5 tokenů), ve kterém je zastoupení diftongizace v kmeni v poměru 3 : 2. U neproprií a proprií s koncovou pozicí diftongizace (149 tokenů) jsou obě formy víceméně vyrovnané, a to v poměru 87 : 62 (tj. diftongizace se uplatňuje ve 42 %). Zjištěný stav popíšeme podrobněji níže.

7.1.1 Jazykové faktory

7.1.1.1 Propria a depropriální odvozeniny s *y/ej* v kmeni

Máme doloženo jen jedno antroponymum se zkoumanou pozicí v kmeni (*Strejček*), oba jeho výskyty (s. 115 *Jankovi Strejčkovi*; *Strejčkovi na Fryšavu*) mají podobu s *ej*. Toponymum s možnou pozicí pro diftongizaci v kmeni je pouze slovo *Bytýška*, které si však zachovává nediftongizovanou podobu. V knize je zachyceno třikrát, dvakrát bez druhového jména, jednou jako *Bytýška Osovská* (s. 114 v *Bitýšce Osovské*).¹⁰⁸

7.1.1.2 Nepropria a propria s *y/ej* v koncovce

V přehledové tabulce 1, jejíž strukturu přebíráme z Poráka,¹⁰⁹ uvádíme 1) poměr (ne)diftongizovaných podob u hyperlemmatu *býtí*; 2) procentuální zastoupení (ne)diftongizace v kmeni hyperlemmat, u nichž sledujeme a) výskyt jen s *y*, b) převládání *y* nad *ej*, c) převládání *ej* nad *y*, případně obě podoby v rovnováze a d) výskyt pouze s *ej*; 3) *ej* za *i* a 4) *ej* v koncovkách. Při diftongizaci *ej* (< *i*) uvádíme v případě pozitivních dokladů počet, v případě absence relevantních případů zapisujeme 0. V koncovkách udáváme v případě vyššího výskytu procentuální zastoupení diftongizovaných podob vypočtené z tokenů, v opačném případě skutečný poměr (vždy v pořadí *y* : *ej*).¹¹⁰

¹⁰⁸ Při zapisování stran, na nichž se nacházejí jednotlivé doklady, bude v celé analytické části vždy myšlena strana příslušné edice.

¹⁰⁹ PORÁK 1983, 134–137.

¹¹⁰ J. Porák ve svých tabulkách (PORÁK 1983, 134–137) zapisuje v případě menšího zastoupení jevů výrazy „ojediněle“ a „řídce“. Protože však hranice mezi těmito pojmy není jasně vymezená, přikročili jsme v naší práci k uvádění přesných počtů.

<i>býti</i>	kmen					<i>ej (< ě)</i>	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>y</i>	<i>y/ej</i>	<i>ej/y</i>	<i>ej</i>		
5 : 1	11	9 %	–	9 %	82 %	0	40 %

Tabulka 1 Zastoupení *ej (< y, ě)* ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

7.1.1.2.1 *Diftongizace v kmeni*

Sloveso *býti* se objevuje šestkrát, převládá původní podoba s *y* (5 : 1). Hyperlemma, které se vyskytuje pouze s *y*, máme doloženo pouze jedno, a to *výslech* (8 : 0). Hyperlemmata, u nichž by převažovalo *y* nad *ej*, nevidujeme žádné. U hyperlemmatu *pastýř* evidujeme obě podoby v rovnováze (1 : 1), a je tedy ve shodě s Porákovým postupem zapsáno do sloupce *ej/y*. Hyperlemmat, která se vyskytují pouze s *ej*, máme doloženo devět, a to *mlýn* (0 : 3), *mytník* (0 : 1), *rozvypati* (0 : 1), *týden* (0 : 1), *výmelný* (0 : 1), *výstraha* (0 : 1), *výstupek* (0 : 4), *vyšepsaný* (0 : 1), *vývod* (0 : 1).

Protože pro většinu hyperlemmat máme pouze jeden doklad, nelze naše výsledky bezpečně zobecňovat. U slov s předponou *vý-* převládají hyperlemmata s diftongizací, s monoftongem máme zachyceno pouze slovo *výslech*, s diftongem hyperlemmata *výmelný*, *výstraha*, *výstupek* a *vývod*. Avšak kromě hyperlemmatu *výstupek* jsou všechna doložena pouze jednou (absolutní četnost je 8 : 8).

Dále přidáme komentář k domácím hyperlemmatům se sufixem *-ýř*, neboť podle J. Poráka se u takových slov diftong neuchytil.¹¹¹ M. Šimečková však evidovala hojné zastoupení podob s *ej*.¹¹² Ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* do této skupiny spadá pouze hyperlemma *pastýř*, u něhož je jeden výskyt ze dvou zachycen s *ej*. Diftongizovaná podoba je tedy i v sufixu *-ýř* doložena.

7.1.1.2.2 *Diftongizace v koncovkách*

V tabulce 2 je zachycena situace v koncovkách. Procentuálně je vyjádřeno zastoupení diftongizace v závislosti na slovním druhu, případně deklinačním typu.

	adjektiva typu <i>mladý</i>	pronomina typu <i>takový</i>	pronomina typu <i>můj</i>	numeralia typu <i>druhý</i>
celkem	68	35	5	4
poměr	36 : 32	25 : 10	5 : 0	1 : 3
diftongizace	46 %	29 %	0 %	75 %

Tabulka 2 Zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* (vypočteno z tokenů)

¹¹¹ PORÁK 1983, 140.

¹¹² ŠIMEČKOVÁ 2016, 134.

Podle údajů v tabulce tabulky lze vidět, že v koncovkách adjektiv je poměr mezi původní a diftongizovanou formou se 46 % poměrně vyrovnaný, u pronomin typu *takový* dochází k diftongizaci zhruba ve třetině dokladů. Další dvě kategorie (pronomina typu *mij* a numeralia typu *druby*) mají malé počty dokladů. Pouze v rámci adjektiv typu *mladý* a pronomin typu *takový* nám doklady umožňují ověřit hypotézu, zda na pronikání diftongu do koncovky má vliv slovnědruhá příslušnost, případně příslušnost k určitému paradigmatu. Zde docházíme k závěru, že při použití χ^2 -testu vykazují tyto hodnoty na hladině významnosti 0,05 signifikantní rozdíly (hodnota $p = 0,018455$), tedy že adjektiva vykazují signifikantně vyšší zastoupení diftongizace než pronomina typu *takový*.

7.1.2 Mimojazykové faktory

V novoměstské smolné knize se budeme v rámci mimojazykových faktorů zabývat pouze rozdíly mezi časovými úseky a vyznáními a přípisy, neboť roztroušenost záznamů neposkytuje dostatek materiálu pro porovnání možného vlivu jednotlivých písařů. S pozicí v kmeni zohledňujeme pouze nepropria, neboť podle dosavadního poznání vstupovala propria do komunikace v dané lokální nářeční podobě.

7.1.2.1 Chronologie zápisů

Přestože smolná kniha obsahuje záznamy z let 1565–1721, po roce 1640 to jsou pouze přepisy korespondence, které jsme z analýzy vyřadili. Časové rozmezí zápisů, z nichž pocházejí doklady, je tedy omezeno na období 1565–1640. Rozdělili jsme si je dále na tři časové úseky, avšak první období 1550–1575 jsme prodloužili, neboť z druhé poloviny 16. století máme doloženy pouze dva záznamy, a to z let 1565 a 1579. V kmeni neproprií máme pouze omezený počet dokladů, který nám neumožňuje učinit obecnější závěry. Srovnáme-li však jednotlivá období v koncovkách, které již poskytují dostatečný počet tokenů, vidíme, že nejvíce diftongizace máme doloženo v prvním období. Při ověření těchto výsledků χ^2 -testem docházíme k závěru, že na hladině významnosti 0,05 jsou tyto hodnoty statisticky signifikantní. Avšak zde je třeba brát v úvahu skutečnost, že v období 1550–1579 jsou zapsány pouze dva případy a vzorek tedy není dostatečně pestrý. Celková tendence je taková, že pouze v prvním období, tj. v rámci 16. století, převažuje *ej* nad *j*, v dalších dvou převažuje zachování původní podoby.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>ý</i>	<i>ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej</i>	
1550–1579	2	4	26	42	28 : 46
1601–1620	8	9	21	2	29 : 11
1621–1650	4	0	26	5	30 : 5

Tabulka 3 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni a koncovkách slov ve *Smolné knize Nového města na Moravě* podle časových úseků

7.1.2.2 Vyznání a přípisy

Následně se zaměříme na to, zda jsou rozdíly mezi distribucí *ej* ve vyznáních, tedy v písemně reprodukováném mluveném projevu, a v přípisech písařů. V tabulce uvádíme absolutní zastoupení výrazů s pozicí v kmeni nepropří i v koncovce. V kmeni ve vyznáních převládá zápis s *ej*, kdežto v přípisech je taková podoba v menšině. Při ověření těchto výsledků Fisherovým testem dojdeme k závěru, že na hladině významnosti 0,05 tyto hodnoty vykazují signifikantní rozdíly (hodnota $p = 0,0213$).

V koncovkách jsou ve vyznáních podoby s *ý* a *ej* zhruba ve stejném zastoupení. V přípisech jsou však doloženy pouze podoby bez diftongizovaného *ej*. Hodnoty mají při použití Fisherova testu na hladině významnosti 0,05 statisticky signifikantní rozdíly ($p < 0,001$). I zde tedy kategorie *vyznání* vs. *přípis* hraje jako faktor spoluovlivňující přítomnost diftongizace *ý > ej* významnou roli.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>ý</i>	<i>ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej</i>	
vyznání	3	9	54	49	57 : 58
přípisy	11	4	19	–	30 : 4

Tabulka 4 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* podle příslušnosti k vyznání, či přípisům

7.2 Smolná kniha velkobítešská

Ve *Smolné knize velkobítešské* je celkem 726 pozic původního tvrdého *y*, v nichž může dojít k diftongizaci. Ta je provedena ve 408 případech, tedy v 56 %. Tento výsledek je však třeba brát pouze orientačně, neboť výsledek je ovlivněn různou četností jednotlivých hyperlemmat, pozicemi ve slově atd. Ve kmeni *proprii* a *depropiálních* odvozenin (32 tokenů) jsou obě podoby v rovnováze s poměrem 16 : 16. U *neproprii* a *koncovek proprii* (694 pozic) je diftongizace častější než ve kmeni *proprii* a jejich odvozenin, podoby s diftongem převažují nad těmi původními (302 : 392, k diftongizaci dochází v 60 % případů). Pokud bychom tyto dvě skupiny porovnali pomocí χ^2 -testu, nevykazovaly by na hladině 0,05 signifikantní rozdíly ($p = 0,469788$). Jak však třeba brát v potaz, že výsledek může být zkreslený, neboť skupiny nejsou vnitřně homogenní (vliv může mít nižší tendence k diftongizaci v koncovkách, nerovnoměrné zastoupení lemmat atd.).

7.2.1 Jazykové faktory

7.2.1.1 Propria a depropiální odvozeniny s *y/ ej* v kmeni

Různých antroponym evidujeme v knize 13, podoby s *ej* a *y* jsou v rámci nich téměř vyrovnané s poměrem 7 : 6. Z diftongizovaných příjmů se ve smolné knize vyskytují *Brejle* (s. 75 *čekali na Brejle, řezníka*), *Mlejnek* (s. 61 *Janovi Mlejnkovi*), *Smejkal* (s. 104 *i ženu Jana Smejkalá*), *Stejskal* (s. 128 *Stejskala kupce*), *Strejček* (s. 85 *Václavke Strejčká*), *Vejpál* (s. 127 *a Jíru Vějpalem*).

V kmeni toponym se diftongizace objevuje ve třech případech: *Pejšťkov* (s. 59 *s Mičkou rezčkem z Pejšťkova*), které má dnes diftongizovanou podobu *Pejškov* (původně *Pjščkov*),¹¹³ dále *Vejmyslice* (s. 142 *šel do Vějmyslic*), u kterých se diftongizovaná podoba dodnes udržela, a *Kejnice* (s. 188 *rodem s Kejnic z Vostrovačícch*), dnes *Veverské Knínice*. Nediftongizována naopak zůstala toponyma *Rokytýček* (s. 75 *u Rokytýčka*) a *Bytýška*, dvakrát bez druhového jména (s. 81 *jdouce od Bytýšky*), jednou jako *Veverská Bytýška* (s. 165 *u Bytýšky Veverský*). Zde tedy docházíme k poměru lemmat s *y* a *ej* 2 : 3.

Zvláštní komentář si zaslouží toponyma *Pernštejn* a *Zubštejn*, jež jsou v knize zastoupena s *ej*, avšak v rozboru s nimi nepočítáme, neboť nejsou výsledkem české diftongizace *y* > *ej*. Druhý kořen, jenž vznikl z německého slova *Stein* (kámen), mívá podobu *-štejn*, jež se na pozadí staročeské změny *y* > *aj* > *ej* přiklonila buď k *y* (*Karlštýn*), nebo k *štajn* > *štejn* (*Karlštejn*).¹¹⁴

Naše výsledky jsou vcelku v souladu s tvrzením J. Poráka, že pokud byla v nářeční oblasti provedena diftongizace, vstupovala *propria* do komunikace běžně v diftongizované podobě.¹¹⁵

¹¹³ HOSÁK, ŠRÁMEK 1980, 231.

¹¹⁴ HOSÁK, ŠRÁMEK 1980, 236, 801.

¹¹⁵ PORÁK 1983, 141.

Šimečková se vyjadřuje pouze k toponymům, v nichž podle ní je zastoupení *ej* v kmeni silné u toponym, která pocházejí z nářečních oblastí s provedenou diftongizací.¹¹⁶

7.2.1.2 Nepropría a propria s *y/ ej* v koncove

<i>býti</i>	kmen					<i>ej (< i)</i>	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>y</i>	<i>y/ ej</i>	<i>ej/ y</i>	<i>ej</i>		
7 : 12	14	14 %	–	43 %	43 %	0	52 %

Tabulka 5 Zastoupení *ej (< y, i)* ve *Smolné knize velkobítešské* (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

7.2.1.2.1 Diftongizace v kmeni

Údaje uvedené v tabulce 5 ukazují, že hyperlemmat, která se vyskytují jen s *y*, je 14 %. Do této skupiny patří dvě hyperlemmata, která jsou však zastoupena v textu pouze jednou, a to *měchýř* (1 : 0) a *týl* (1 : 0). Hyperlemmat, u kterých podoba s *ej* převládá nad *y*, jsme zaznamenali šest (43 %), a to *mlyn* (1 : 24), *pastýř* (10 : 22), *ryti* (1 : 3), *sýr* (4 : 5), *týkati se* (4 : 6) a *výš* (2 : 9). Stejně procento tvoří hyperlemmata, jež se objevují výhradně s *ej*. Pouze s jedním zastoupením to bylo hyperlemma *stryc* (0 : 1) a *týden* (0 : 1), slovesa na *-sypati*, tj. lemmata *posypati*, *vosypati* a *rozsypati* (0 : 6). Jen s diftongem jsou také doložena hyperlemmata *vypis* (0 : 2), *výtab* (0 : 3) a *vývod* (0 : 7). K diftongizaci prefixu *vy-* tedy dochází vždy.

Srovnáme-li naše výsledky s výsledky J. Poráka a M. Šimečkové, zjistíme, že až na detaily jsou naše výsledky v souladu. U slova *týl* Porák eviduje jako častější diftongizovanou podobu, v našem materiálu je toto slovo doloženo pouze jednou (a to s *y*). Evidujeme však větší zastoupení diftongizované podoby u hyperlemmatu *býti* (7 : 12), pro které oba evidují spíše menšinové zastoupení podoby s *ej*.¹¹⁷

Se sufixem *-ýř* ve *Smolné knize velkobítešské* evidujeme dvě domácí hyperlemmata, z nichž však pouze hyperlemma *pastýř* je zastoupeno více než jednou, převažuje u něj podoba s *ej* (10 : 22). Hyperlemma *měchýř* se vyskytlo jen jednou, a to s monoftongem.

7.2.1.2.2 Diftongizace v koncovkách

V tabulce 6 je naznačena situace v koncovkách. Vidíme, že ve *Smolné knize velkobítešské* pronikala diftongizace do koncovek hojně. Nejvyšší zastoupení má s 55 % v adjektivech, poněkud méně častá je v numeralích, pronominech typu *můj* a nakonec pronominech typu *takový*. Při statistickém testu, který nám pomůže ověřit nulovou hypotézu, však dojdeme k závěru, že při hladině

¹¹⁶ ŠIMEČKOVÁ 2016, 183.

¹¹⁷ ŠIMEČKOVÁ 2016, 133; PORÁK 1983, 140.

významnosti 0,05 se tyto hodnoty ukazují jako statisticky nesignifikantní ($p = 0,092976$). Potvrzuje se nám v tomto případě tvrzení M. Šimečkové, že na rozdíl od tisků v rukopisech diftong pronikal do koncovek nezávisle na slovnědruhové příslušnosti.¹¹⁸

	adjektiva typu <i>mladý</i>	pronomina typu <i>takový</i>	pronomina typu <i>můj</i>	numeralia typu <i>drubý</i>
celkem	394	96	48	24
poměr	176 : 218	55 : 41	27 : 21	12 : 12
diftongizace	55 %	43 %	44 %	50 %

Tabulka 6 Zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek ve *Smolné knize velkobitešské* (vypočteno z tokenů)

Na distribuci koncovky mohou však mít vliv také pád, rod, číslo a vzor. Tyto faktory zohledňujeme v tabulce 7, v níž jsou uvedena absolutní zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek u adjektiv typu *mladý* (pro některé pády však nemáme žádné doklady). Nejvíce dokladů evidujeme pro maskulina, u feminin a neuter máme jen omezený počet výskytů, a proto je třeba výsledky brát jen jako orientační. V maskulinech převládá diftongizovaná podoba nejvíce v nominativu singuláru a dále v akuzativu singuláru, v genitivu plurálu a lokálu plurálu. Lze však vidět, že diftong proniká do koncovek v podstatě ve všech možných tvarech. Při použití χ^2 -testu vykazují hodnoty v maskulinu pro všechny tvary (bez lokálu plurálu) statisticky signifikantní rozdíly. Zajímavé jsou především hodnoty v instrumentálech, v nichž převažují podoby s *ej*, neboť v současné češtině do těchto tvarů diftong téměř neproniká.¹¹⁹

¹¹⁸ ŠIMEČKOVÁ 2016, 137.

¹¹⁹ Viz MATĚJKOVÁ 2012, 28.

	maskulina		feminina		neutra		celkem
	<i>y</i>	<i>ej</i>	<i>y</i>	<i>ej</i>	<i>y</i>	<i>ej</i>	
nom. sg.	51	103	–	–	–	–	154
akuz. sg.	17	25	–	–	–	–	42
vok. sg.	–	–	–	–	–	–	–
instr. sg.	40	27	–	–	4	1	72
gen. pl.	15	20	9	3	3	0	50
dat. pl.	9	3	0	2	–	–	14
lok. pl.	3	3	4	3	–	–	13
instr. pl.	21	27	0	1	–	–	49
celkem	157	208	13	9	7	1	394

Tabulka 7 Absolutní zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek u adjektiv typu *mladý* ve *Smolné knize velkobítešské*

7.2.2 Mimojazykové faktory

7.2.2.1 Písař

V následující části prozkoumáme, zda mohl mít na distribuci diftongu vliv písař. Již bylo zmíněno v kapitole 4.2, že na sepsání *Smolné knihy velkobítešské* se podílelo více písařů, z nichž na více než tři folia zaneslo zápisy sedm písařů. Po vzoru R. Dittmanna (2019) srovnáme těchto sedm písařů, z nichž písaři A, B, C, D, E, F jsou písaři čeští, písař G byl německého původu, měl jen omezený stupeň zvládnutí češtiny a jejího písemného záznamu,¹²⁰ lze u něj tedy předpokládat malý vliv na distribuci podob.¹²¹ Diftongizaci budeme hodnotit jednak v kmeni neproprií (přičemž sloveso *býti* zde řadíme mezi ostatní hyperlemmata), jednak v koncovkách.

¹²⁰ Srov. DITTMANN 2019, 378.

¹²¹ Například na straně 190: „Item se vyznal, že s nimi tovaryšimi, který sou tu snamenovaný, pod Rosice taky šli spolu do mlejna a tu vzali mlejnářovi 2 rejnský peníze a kožený kalioty a kapát z míšenského soukna.“

	kmen		koncovky		celkem
	<i>y</i>	<i>ej</i>	<i>y</i>	<i>ej</i>	
písař A	7	8	55	48	62 : 56
písař B	5	15	38	28	43 : 43
písař C	0	10	23	19	23 : 29
písař D	0	6	22	77	22 : 83
písař E	0	6	26	25	26 : 31
písař F	6	19	27	3	33 : 22
písař G	1	11	22	25	23 : 36

Tabulka 8 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných tokenů s pozicí v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle písařů

Při srovnávání jednotlivých poměrů u písařů je však třeba brát v úvahu i možný vliv stylizace promluvy, četnost jednotlivých hyperlemmat, věk, pohlaví, rodinné prostředí či původ.¹²² Zvláště se tedy zaměříme na písaře české (A–F) a písaře německého (G).

Nejprve se budeme zabývat pozicí v kmeni. Srovnáme-li mezi sebou písaře české, tedy A–F, vidíme, že dostatečně velký vzorek (nad 10 tokenů) máme pouze u písařů A, B a F, neboť písaři C, D a E zapsali tvary pouze s *ej*. Pomocí χ^2 -testu zjistíme, že na hladině významnosti 0,05 hodnoty těchto tří písařů nevykazují statisticky signifikantní rozdíly. Jiná situace je v koncovkách, zde máme pozitivní doklady u všech písařů. Z českých písařů vykazuje nejnižší míru zachycování diftongu písař F, nejvyšší pak písař D, u něhož diftongizace tvoří 77 %.¹²³ Při použití χ^2 -testu vykazují hodnoty u těchto písařů statisticky signifikantní rozdíly.

Zvláštní komentář je třeba věnovat písaři německému (G). V kmeni u něj evidujeme pouze dvě hyperlemmata (*měchjř* a *mljn*). Větší vzorek nám poskytuje až materiál v koncovkách, diftongizace je v nich uplatněna v 53 %. Pokud bychom předpokládali, že jeho zápis poměrně přesně odráží skutečně mluvený jazyk, došli bychom k závěru, že diftongizace do koncovek mluvené češtiny pronikala v hojné míře, ale nebyla zcela systematická, neboť je ve stejném zastoupení jako zachovávání původní varianty. Zjištění o zastoupení *y* by ovšem bylo možné vykládat i jinak, například možnou malou citlivostí tohoto písaře vůči fonetickému rozdílu *y/ ej*.

¹²² DITTMANN 2019, 394.

¹²³ Při zkoumání protetického *v-* ve *Smolné knize velkobítešské* v DITTMANN (2019, 394) se ukázalo, že tento písař byl nejvíce nakloněn i protezi.

7.2.2.2 Chronologie zápisů

V následující tabulce jsou uvedeno zastoupení diftongizovaných a nediftongizovaných podob podle zhruba generačních časových úseků. Vidíme, že v kmeni nepropří ve všech obdobích převládají podoby s *ej*, nejvyšší zastoupení evidujeme v období 1576–1600. Srovnáme-li mezi sebou hodnoty v rámci období 1550–1620 (dobu humanistické češtiny), nevykazují tyto hodnoty statisticky signifikantní rozdíly. Statisticky signifikantní rozdíly nevykazují hodnoty ani tehdy, zahrneme-li období 1621–1650.

V koncovkách vidíme, že v prvním a čtvrtém období převládá původní podoba, ve druhém a třetím však převládá koncovka s *ej*. Při použití χ^2 -testu dojdeme k závěru, že hodnoty vykazují statisticky signifikantní rozdíly jak pro celé časové rozpětí, tak i pro samotnou humanistickou dobu. Při interpretaci situace v koncovkách je třeba vzít v úvahu roli písaře, neboť jak jsme ukázali v předchozí kapitole, v koncovkách se jednotliví písaři lišili v ochotě zachycovat novou střídnici. V letech 1576–1600, v nichž evidujeme nejvyšší zastoupení *ej* v koncovkách, se totiž na záznamech podíleli písaři C, D, E a G, z nichž u písařů D, E a G evidujeme nejvyšší zastoupení diftongizace v koncovkách.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>j</i>	<i>ej</i>	<i>j</i>	<i>ej</i>	
1550–1575	15	35	117	92	132 : 127
1576–1600	3	25	96	142	99 : 167
1601–1620	4	17	25	50	29 : 67
1621–1650	9	23	33	8	42 : 31

Tabulka 9 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle časových úseků

7.2.2.3 Vyznání a přípisy

Dále se zaměříme na to, do jaké míry je diftongizace záležitostí vyznání a naopak přípisů. Z následující tabulky je patrné, že v kmeni nepropří převažuje jak ve vyznáních, tak v přípisech varianta s diftongem, ve vyznáních je její zastoupení vyšší. Podle Fisherova testu však tyto hodnoty statisticky signifikantní nejsou a v kmeni tedy s vysokou pravděpodobností nedochází k odlišné distribuci v závislosti na této proměnné.

Jiná situace nastává v koncovkách, neboť ve vyznáních převažují tvary s *ej*, v přípisech pak původní podoby. Pomocí χ^2 -testu zjišťujeme, že na hladině významnosti 0,05 tyto hodnoty již vykazují statisticky signifikantní rozdíly ($p < 0,00001$), tedy že diftongizace v koncovkách má signifikantně vyšší hodnoty ve vyznáních než v přípisech.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>y</i>	<i>ej</i>	<i>y</i>	<i>ej</i>	
vyznání	29	91	229	279	258 : 370
přípisy	4	8	42	12	46 : 20

Tabulka 10 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle příslušnosti k vyznání, či přípisům

7.3 Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově

7.3.1 Jazykové faktory

V *Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově* je celkem 1478 možných pozic diftongizace (původního *j*). Ta je doložena ve 440 případech, tedy ve 30 %. Do proprií a depropriálních odvozenin (17 tokenů) diftongizace proniká, neboť tu evidujeme poměr 7 : 10, tedy provedení v 59 %. Větší zastoupení původního *j* dokládáme v rámci neproprií (1461) a proprií s *j/ej* v koncovce, poměr podob činí 1031 : 430, tj. diftongizaci zachycujeme ve 29 %. Pokud bychom i zde považovali tyto dvě skupiny za vnitřně homogenní, došli bychom pomocí χ^2 -testu k závěru, že i zde na hladině významnosti 0,05 není tato distribuce náhodná ($p = 0,008143$) a častější je u proprií.

7.3.1.1 Propria a depropriální odvozeniny s *j/ej* v kmeni

V buchlovské smolné knize máme doložena dvě příjmy s pozicí pro diftongizaci v kmeni. S *ej* máme doloženo příjmy *Sejkora* (s. 69 s *Sejkorovým synem*), které se vyskytuje pětkrát a vždy se jedná o touž osobu. Naopak příjmy *Měkýšek* je zapsáno vždy s *j* (s. 235 *fojt Václav Měkýšek*, s. 110 *Jan Měkýšek*).

Z toponym evidujeme pouze jediné jméno s pozicí pro diftongizaci v kmeni, jehož všech pět tokenů má podobu s *ej*, vždy je v genitivu – *z Hejsel* (s. 115). Diftong však do spisovného jazyka nepronikl a dnešní podoba je tedy původní, *Hýsly*.¹²⁴

7.3.1.2 Nepropria a propria s *j/ej* v koncovce

<i>býti</i>	kmen					<i>ej (< i)</i>	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>j</i>	<i>j/ej</i>	<i>ej/j</i>	<i>ej</i>		
71 %	24	33 %	8 %	30 %	29 %	2	12 %

Tabulka 11 Zastoupení *ej (< i)* v *Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově* (v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

7.3.1.2.1 Diftongizace v kmeni

V buchlovské smolné knize se objevuje celkem osmnáct hyperlemmat. Jen s původním *j* máme doloženo osm z nich (33 %). Mezi ně patří hyperlemmata: *kerýti* (3 : 0), *kerývati* (1 : 0), *nazývati* (1 : 0), *slýchati* (2 : 0), *sýr* (2 : 0), *výbon* (1 : 0) a *východ* (1 : 0), *ponýtce* (1 : 0). Hyperlemmata, u nichž jsme zaznamenali převahu *j* nad *ej*, jsou dvě, a to: *mhýn* (8 : 6) a *obmýšleti* (2 : 1). U hyperlemmatu *sýpati* evidujeme stejné zastoupení původních podob i diftongizovaných (1 : 1). U šesti hyperlemmat jsme

¹²⁴ HOSÁK, ŠRÁMEK 1970, 315.

zaznamenali převahu *ej* nad *j*: *pastýř* (16 : 39), *týkati* (1 : 12) a *výpověď* (1 : 71), *výstraha* (10 : 1), *výstupek* (10 : 1), *výš* (22 : 3). Pouze s *ej* máme doloženo sedm hyperlemmat, jimiž jsou *hýbati* (0 : 2), *strýc* (0 : 2), *týden* (0 : 1), *výboj* (0 : 1) a *výpis* (0 : 1), *výtržnost* (0 : 2) a *zmylíti* (0 : 1).

Se sufixem *-ýř* máme doloženo pouze hyperlemma *pastýř*, u kterého nejenže evidujeme pronikání diftongu, ale dokonce i jeho značnou převahu nad podobou původní. S prefixem *vý-* máme doložena hyperlemmata *výboj*, *výhon*, *východ*, *výpis*, *výpověď*, *výstraha*, *výstupek*, *povýtce* a *výtržnost*. Pouze s *j* máme doložena jen dvě hyperlemmata (*výhon* a *východ*), která se vyskytují pouze jednou. U ostatních evidujeme buď častější výskyt s *ej* než *j*, nebo jsou doložena pouze s *ej*. Lze tedy konstatovat pronikání *ej* do prefixu *vý-*.

V hyperlemmatu *býti* tvary s *ej* značně převažují nad původními podobami, poměr činí 51 ku 123. Na diftongizaci původního *i* evidujeme dva doklady, a to v lemmatu *pocítiti* (*i* < *û*) a *získati*.

7.3.1.2.2 Diftongizace v koncovkách

	adjektiva typu <i>mladý</i>	pronomina typu <i>takový</i>	pronomina typu <i>můj</i>	numeralia typu <i>druhý</i>
celkem	750	214	68	25
poměr	669 : 81	29 : 185	4 : 64	9 : 16
diftongizace	11 %	14 %	6 %	36 %

Tabulka 12 Zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek v *Černých knihách práva loveckého na hradech Buchlově* (vypočteno z tokenů)

Protože v pronominech typu *můj* nemáme dostatečný počet dokladů, abychom ověřili pomocí χ^2 -testu, zda jsou hodnoty u všech typů koncovek statisticky signifikantní, ověřili jsme pomocí Fisherova testu, zda jsou statisticky signifikantní hodnoty v rámci pronomín. Na hladině významnosti 0,05 se ukazuje, že hodnoty mezi zájmeny nevykazují statisticky signifikantní rozdíly ($p = 0,1273$), tedy že u zájmen dochází k diftongizaci nezávisle na příslušnosti k paradigmatu (diftongizace v zájmenech je ve 12 % dokladů). V dalším kroku jsme tedy zjišťovali pomocí χ^2 -testu, zda k diftongizaci dochází závisle na příslušnosti ke slovnímu druhu. Zde jsme došli k závěru, že na hladině významnosti 0,05 hodnoty statisticky signifikantní jsou ($p < 0,00001$), tedy že *ej* proniká nejvíce do koncovek numeralií, méně pronomín a nejméně adjektiv.

V následující tabulce uvádíme absolutní zastoupení koncovek v rámci jednotlivých tvarů adjektiv typu *mladý*. Největší vzorek obsahují maskulina, kde diftongizace proniká do všech pádových tvarů kromě lokálu plurálu. Srovnáme-li hodnoty uvedené u tvarů singuláru a genitivu a instrumentálu plurálu, vykazují při použití χ^2 -testu statisticky signifikantní rozdíly ($p = 0,00014$, tj. $p < 0,05$). Ve femininech je diftongizovaná koncovka doložena pouze v genitivu plurálu

a instrumentálu plurálu, pro dativ a lokál plurálu máme doloženu pouze původní koncovku. Poměrně malý vzorek máme i v rámci neuter, u nichž je *ej* doloženo jen v koncovce instrumentálu singuláru a instrumentálu plurálu.

	maskulina		feminina		neutra		celkem
	<i>ý</i>	<i>ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej</i>	
nom. sg.	253	28	–	–	–	–	281
akuz. sg.	100	17	–	–	–	–	117
vok. sg.	9	7	–	–	–	–	16
instr. sg.	82	3	–	–	24	1	110
gen. pl.	108	16	21	2	3	0	150
dat. pl.	17	1	2	0	1	0	21
lok. pl.	10	0	13	0	2	0	25
instr. pl.	20	5	3	1	0	1	30
celkem	599	77	39	3	30	2	750

Tabulka 13 Absolutní zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek u adjektiv typu *mladý* v *Černých knihách práva loveckého na bradě Buchlově*

7.3.2 Mimojazykové faktory

7.3.2.1 Písař

V následující tabulce uvádíme absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů u jednotlivých písařů. Protože kniha nabízí dostatečný materiál, srovnáváme *ý/ej* v kmeni nepropří a v koncovkách.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>ý</i>	<i>ej</i>	<i>ý</i>	<i>ej</i>	
písař A	78	163	726	23	804 : 186
písař B	12	129	153	99	165 : 228
písař C	7	13	55	1	62 : 14

Tabulka 14 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni a koncovce v *Černých knihách práva loveckého na bradě Buchlově*

Zaměříme-li se nejdříve na kmen nepropří, vidíme, že u všech převládají podoby s *ej*, neboť ze 402 tokenů jich máme 305 doloženo s *ej*. Jednotliví písaři však zapisují diftongizaci v různé míře. Srovnáme-li tyto hodnoty, ukazují se rozdíly při použití χ^2 -testu na hladině významnosti 0,05 jako

statisticky signifikantní ($p < 0,00001$). Nejvíce byl diftongizaci nakloněn písař B, u něhož vykazujeme až 91 % diftongizovaných tvarů, méně pak písař A a písař C.

Jiná situace je však v koncovkách, kde u všech písařů převládá původní podoba s *y*, neboť z 1057 tokenů je s *y* zachyceno 934. I zde však zjišťujeme různou míru ochoty zachycovat *ej*, i zde byl diftongizaci nejvíce nakloněn písař B, u něhož evidujeme diftongizaci v 39 %, u písaře A je to pak 3 % a u písaře C méně než 2 %. Srovnáváme-li písaře A a C, nevykazují tyto hodnoty pomocí Fisherova testu signifikantní rozdíly. Zahrneme-li však do srovnání písaře B, vykazují rozdíly mezi písaři A a B a B a C na hladině významnosti 0,05 statisticky signifikantní rozdíly (v obou případech je $p < 0,00001$).

Docházíme tak k závěru, že písařův vliv na podobu záznamů je v této knize značný, neboť u písaře B evidujeme mnohonásobně častější relativní míru diftongizace, a to jak v kmeni neproprií, tak v koncovkách slov.

7.3.2.2 Chronologie

Časové období, jež kniha pokrývá, jsme opět rozdělili přibližně na čtvrtstoletí. Nejdříve se zaměříme na situaci v kmeni neproprií. Pouze v letech 1550–1575 převažuje podoba s *y*, v dalších letech již podoba s *ej*, která úměrně narůstá s časem. Nejvyšší zastoupení má diftong v letech 1621–1641 (91 %), v následujícím období hodnota klesá. Výše jsme uvedli, že jednotliví písaři se lišili v ochotě zaznamenávat *ej* v kmeni. Nejvyšší procento diftongizace jsme doložili u písaře B, který zachytil záznamy z let 1619–1640, což je období, kdy je v kmeni diftongizace nejčastější. Pokles zastoupení *ej* v posledním období může souviset s písařem C, u něhož jsme evidovali nižší zastoupení nové střídnice.

V koncovkách ve všech obdobích převládá zápis s původním vokálem, nejvyšší zastoupení diftongizace však evidujeme opět v letech 1601–1620. Srovnáme-li první tři období, v nichž působil písař A, nevykazují tyto hodnoty statisticky signifikantní rozdíly, tedy v období humanisstické češtiny nedochází k nárůstu diftongizace úměrně času. Jako statisticky signifikantní se však jeví, zahrneme-li období 1621–1644, kdy působil písař B, u něhož je diftongizace nejčastější. V posledním období je opět zastoupení diftongizace nižší, lze předpokládat, že to opět souvisí s působením konzervativnějšího písaře C.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>j</i>	<i>ej</i>	<i>j</i>	<i>ej</i>	
1550–1575	18	3	65	0	83 : 3
1576–1600	29	43	278	12	307 : 55
1601–1620	31	120	388	16	419 : 136
1621–1644	12	127	158	94	170 : 221
1645–1670	7	12	45	1	52 : 13

Tabulka 15 Absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni a v koncovkách v *Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově* podle časových úseků

7.3.2.3 Vyznání a přípisy

Dále se zabýváme pronikáním diftongu v rámci vyznání a přípisů, a to opět do kmene nepropří a koncovek slov. V kmeni lze vidět, že jak ve vyznáních, tak v přípisech má převahu diftongizovaná podoba.

V přípisech má překvapivě vyšší zastoupení než ve vyznáních, což může být způsobeno stereotypním zachycováním zápisů a ortelů.¹²⁵ Pomocí χ^2 -testu se na hladině významnosti 0,05 tyto hodnoty vykazují jako statisticky signifikantní ($p = 0,00007$), tedy že v přípisech je příznačně vyšší zastoupení diftongizace než ve vyznáních. Zde se však může projevovat idiolekt písařů, neboť jsme viděli, že u všech třech jsme dokládali vyšší tendenci zapisovat diftong v kmeni slov.

Naproti tomu v koncovkách převládá jak ve vyznáních, tak v přípisech forma původní. Avšak vyšší zastoupení diftongizace vykazují vyznání. Pomocí χ^2 -testu se na hladině významnosti 0,05 vykazují tyto hodnoty statisticky signifikantní rozdíly ($p < 0,00001$). V kmeni tedy proniká diftongizace více do přípisů, v koncovkách do vyznání.

	kmen		koncovky		celkem
	<i>j</i>	<i>ej</i>	<i>j</i>	<i>ej</i>	
vyznání	44	74	323	79	367 : 153
přípisy	53	231	611	44	664 : 275

Tabulka 16 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů v kmeni a v koncovkách slov v *Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově*

¹²⁵ Především v buchlovské knize sledujeme tendenci stereotypního záznamu zápisů či ortelů, viz: „Protož opatrný pan starosta, páni Hradišťani i všecko právo lovecký nález a vejповěď takovou činí.“ (VERBÍK 1976, 125).

7.4 Smolná kniha města Lipníka

7.4.1 Jazykové faktory

Ve *Smolné knize města Lipníka* je celkem 516 možných pozic diftongizace (původního *y*). Ta je provedena v pouhých 39 případech, tedy v 8 %. U proprií a depropriálních odvozenin (19 tokenů) převažuje diftongizace z 63 % (poměr *y* ku *ej* je 7 : 12). U neproprií a v koncovkách proprií (497 tokenů) je diftongizace zastoupena výrazně méně, při poměru 470 : 27 je to pouhých 5 % případů. Pokud bychom opět předpokládali, že jsou obě skupiny vnitřně homogenní, ukázalo by se pomocí χ^2 -testu, že na hladině významnosti 0,05 je toto rozložení nenáhodné ($p < 0,00001$). I zde je však třeba počítat s možným zkreslením, neboť skupiny vnitřně homogenní nejsou.

7.4.1.1 Propria a depropriální odvozeniny s *y/ej* v kmeni

Ve *Smolné knize města Lipníka* evidujeme s pozicí pro diftongizaci v kmeni celkem čtyři příjmy, z nichž je diftong pouze v příjmu *Strejček* (s. 31 *jinak Strejčka*; s. 55 *s Strejčkem*). Vyskytuje se třikrát, dvakrát se míní jedna osoba. Původ těchto delikventů je zapsán pouze u jednoho, jedná se o *Strejčka z Ivanovic* (s. 31 *jsa tenž Šafář z Vejvanovic*), tedy z nářečního prostředí, v němž je diftongizace provedena náležitě. U druhé osoby původ uveden není, avšak jak bude vidět níže, i slovo *strýc*, byť je v knize doloženo jen jednou, má tvar s *ej*.

V rámci toponym jsou doložena čtyři místa, *ej* se objevuje u tří z nich. Všechna se nacházejí východních středomoravských nářečí, v úseku kojetínsko-přerovského typu, tedy diftongizace je zde očekávaná,¹²⁶ avšak dialektologické hranice, popsané poprvé spolehlivě v 19. století, se mohly od nářečních hranic v 16. a 17. století lišit. Dnešní *Týn nad Bečvou* se objevuje šestkrát, a to vždy s *ej* (s. 52 *z Tejna, v tejském dvoře*). Pouze s diftongem je zachycena také dnešní *Šířava* (s. 53 *v Šejřavě*), a to v obou jeho výskytech. Za povšimnutí jistě stojí, že podoba *Šejřava* není uvedena v soupisu dokladů u Hosáka, Šrámka (1980). Původ mluvčího v knize zapsán není, avšak tato ves, dnes součást Přerova, opět leží v oblasti, pro niž Bělič dokládá diftongizaci *i* po tupých sykavkách.¹²⁷ U toponyma *Lýskey* jsou s poměrem 1 : 1 obě podoby vyrovnané (s. 53 *z Lýsek, u Lejsků*), toponymum *Výkleky* je doloženo jen s monoftongem (s. 46 *z Výklek*).

Stranou naší statistiky uveďme pojmenování hradu *Helštýn* (k vývoji kořene *-štejn* viz kapitola 6.2.1.1). V knize evidujeme dva doklady na podobu s *y* (s. 29 *ouředníka helštýnského*), sedm dokladů na podobu s *ej*, a to v rozšířené podobě *Helpenšten*¹²⁸ (s. 57 *pod Helpenštejnem*), ale i nářečním *Helštejn* (s. 57 *pod Helštejnem*).

¹²⁶ BĚLIČ 1972, 257–258.

¹²⁷ BĚLIČ 1972, 92.

¹²⁸ HOSÁK, ŠRÁMEK (1970), 247.

7.4.1.2 Nepropría a propria s *y/ ej* v koncovce

<i>býti</i>	kmen					<i>ej (< i)</i>	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>y</i>	<i>y/ ej</i>	<i>ej/ y</i>	<i>ej</i>		
11 %	12	50 %	8 %	16 %	25 %	0	426 : 4

Tabulka 17 Zastoupení *ej (< y, i)* ve *Smolné knize města Lipníka* (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat)

Celkový počet hyperlemmat, která v knize evidujeme, je dvanáct. Největší zastoupení mají hyperlemmata, která se objevují pouze s *y*, a to 50 %. Do této skupiny patří hyperlemmata *hýbati* (1 : 0), *hýčiti* (1 : 0), *nasýpati* (1 : 0), *pastýř* (7 : 0), *sýr* (1 : 0) a *týden* (1 : 0). V kategorii zachycující převahu *y* nad *ej* evidujeme jediné hyperlemma *mlýn* (2 : 1). S převahou *ej* nad *y* či s vyrovnaným poměrem máme doložena hyperlemmata *obmýšleti* (2 : 2) a *týkati* (4 : 12). Hyperlemmata, která jsou doložena pouze s *ej*, evidujeme tři, a to *strýc* (0 : 1), *vyš* (0 : 3) a *výtah* (0 : 1). U hyperlemmatu *býti* máme doloženu diftongizaci s poměrem 24 : 3, tj. v 11 % výskytů. *Ej* tedy proniká i do tohoto slovesa a jeho derivátů, avšak původní podoba výrazně převládá.

Se sufixem *-ýř* domácího původu máme doloženo pouze hyperlemma *pastýř*, avšak srovnáme-li je s předchozími knihami, vidíme zcela jinou distribuci, neboť u těchto knih jsme evidovali výrazné pronikání diftongu do tohoto sufixu, přičemž právě toto hyperlemma bylo často doloženo s *ej*, ve smolné knize lipnické však máme doloženu jen původní podobu tohoto hyperlemmatu. U prefixu *vy-* jsme zachytili jedno hyperlemma *výtah*, které je sice zapsáno s *ej*, avšak objevilo se pouze jednou.

Z poslední části tabulky je vidět, že do koncovek *ej* téměř vůbec nepronikalo, neboť ve 430 tokenech jsou koncovky diftongizovány pouze ve čtyřech případech (s. 44 *měl ten Polák háček Jakej*; s. 59, *obzvláště každéj, provaž na krku majíce*; s. 59 *zámek roketnickej spolem dvakráte jsou slezli* a s. 58 *než sedm českých grošů*). Tyto tvary se vyskytují u různých mluvčích a nelze tu ani pohlížet na možný vliv jediného písaře, neboť záznamy, v nichž se nacházejí, pocházejí každý od jiného písaře.

7.4.2 Mimojazykové faktory

V následující kapitole se budeme zabývat pouze pozicí v kmeni neproprií, neboť do koncovek *ej* pronikalo minimálně.

7.4.2.1 Písař

V kapitole 4.4 jsme uvedli, že na knize se podílelo celkem osm písařů, o nichž však nevíme nic bližšího. Větší množství folií popsal pouze písaři A, B, C a F. V následující tabulce jsou uvedeny

absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných nepropří s pozicí v kmeni v závislosti na písárech.

Vidíme, že u písářů A, B, C převažuje podoba s *y*, pouze u písáře F máme doloženo větší zastoupení *ej* než *y*. Srovnáme-li písáře B, C, F, u nichž máme větší množství dokladů pro obě možnosti, nevykazují tyto hodnoty pomocí χ^2 -testu na hladině významnosti 0,05 statisticky signifikantní rozdíly ($p = 0,275733$). Srovnáme-li jednotlivé písáře s písářem A, u něhož máme pouze jeden doklad s *ej*, pouze ve srovnání s písářem F vykazují jejich hodnoty statisticky signifikantní rozdíly. Lze tedy říct, že u písáře F signifikantně vyšší zastoupení diftongizace v kmeni než u písáře A.

	<i>y</i>	<i>ej</i>
písář A	10	1
písář B	12	6
písář C	11	7
písář F	6	9
celkem	39	23

Tabulka 18 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných nepropří s pozicí v kmeni ve *Smolné knize města Lipníka* podle písářů

7.4.2.2 Chronologie

Dále se podíváme na distribuci *y/ ej* v závislosti na časových úsecích. Vidíme, že ve všech obdobích převládá původní vokál, avšak od počátku 17. století lze vidět nárůst diftongizace, která se v následujícím období ještě zvyšuje. Pro první a čtvrté období nemáme dostatek materiálu, při ověření výsledků u druhého a třetího období pomocí χ^2 -testu, se však tyto hodnoty neukazují jako statisticky signifikantní.

	<i>y</i>	<i>ej</i>
1576–1600	7	0
1601–1620	26	16
1621–1650	10	7
1656–1675	1	0

Tabulka 19 Absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni ve *Smolné knize města Lipníka* podle časových úseků

7.4.2.3 Vyznání a přípisy

V následující tabulce vidíme, že v kmeni slov převládá podoba s *y* jak ve vyznáních, tak v přípisech, a to téměř dvojnásobně. Ověříme-li si naše výsledky pomocí χ^2 -testu, dojdeme k závěru, že rozdíly mezi vyznáními a přípisy na hladině významnosti 0,05 nejsou signifikantní ($p = 0,926595$) a diftongizace v kmeni slov proniká do obou typů záznamů ve stejné míře.

	<i>y</i>	<i>ej</i>
vyznání	10	5
přípisy	34	18

Tabulka 20 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni slov ve *Smolné knize města Lipníka* podle příslušnosti k vyznání, či přípisům

7.5 Krevní kniha městečka Bojkovic

7.5.1 Jazykové faktory

V *Krevní knize městečka Bojkovic* evidujeme celkem 259 možných pozic diftongizace (původního *y*). K ní dochází jenom ve 21 případech, tedy v 8 %. Z proprií a depropriálních odvozenin není zachyceno žádné s pozicí v kmeni. U neproprií a v koncovkách proprií a jejich odvozenin (259 tokenů) k diftongizaci dochází, její zastoupení je však s poměrem 238 : 21 (8 %) velice nízké.

7.5.1.1 Nepropria a propria s *y/ ej* v koncovce

<i>býti</i>	kmen					<i>ej (< i)</i>	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>y</i>	<i>y/ ej</i>	<i>ej/ y</i>	<i>ej</i>		
0	15	20 %	13 %	6 %	60 %	1	208 : 2

Tabulka 21 Zastoupení *ej (< y, i)* v *Krevní knize městečka Bojkovic* (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách se uvádí poměr tokenů)

V bojkovické smolné knize evidujeme celkem 15 hyperlemmat. Pouze s původní podobou evidujeme tři hyperlemmata (20 %), a to: *dýmník* (1 : 0), *pastýř* (4 : 0) a *týkati* (1 : 0). Hyperlemmata, v nichž by *y* převládalo nad *ej*, evidujeme dvě, a to *slýchati* (6 : 1) a *výš* (5 : 1). Pouze u jediného hyperlemmatu převažovaly zápisy s *ej* nad *y*, a to u *týden* (1 : 4). Největší zastoupení (60 %) má skupina hyperlemmat, která byla zapsána pouze s diftongem. Těmi jsou: *mochýr* ‚druh látky‘ (0 : 1), *umývati* (0 : 2), *ozývati* (0 : 1), *stryc* (0 : 3), *stýskati* (0 : 1), *výminka* (0 : 1), *výslovně* (0 : 1), *výstupek* (0 : 1). Dokladů na hyperlemma *býti* máme v knize dvanáct a všechny jsou zapsány v původní podobě. Do tohoto slovesa a jeho derivátů tedy diftongizace v této smolné knize nepronikala.

Se sufixem *-ýř* v bojkovické smolné knize evidujeme pouze hyperlemma *pastýř*. To se objevuje čtyřikrát a všechny jeho podoby jsou s *y*. Vzhledem k omezenému materiálu z tohoto faktu nelze vyvodit žádné přesvědčivé závěry o nepronikání diftongu do sufixu *-ýř*, lze jen poznamenat, že oproti jiným smolným knihám se v tomto pramenu vyskytuje hyperlemma *pastýř* s původním *y*. Stejně tak nelze vyslovit žádné obecnější závěry o diftongizaci v prefixu *vy-*, neboť s ním evidujeme pouze dvě hyperlemmata, *východ* a *výstupek*, z nichž každé má jen jeden výskyt (a to s *ej*).

Na diftongizaci původního *i* evidujeme jeden doklad, a to ve slově *cítiti* (s. 45 *velikou bolest jsem cejtíl*).

Podíváme-li se na situaci v koncovkách, vidíme, že do koncovek *ej* téměř vůbec nepronikalo, neboť zde evidujeme poměr 208 : 2. Tyto dvě diftongizované koncovky se nacházejí na straně 111 v záznamu, jemuž chybí začátek, a neznáme proto původ vyslychaného. Avšak v zachovaných

částech jeho vyznání evidujeme celkovou převahu původního *y* v poměru 5 : 2. Diftongizovaná koncovka je však v rámci celé knihy naprostou výjimkou.

7.5.2 Mimojazykové faktory

V následující kapitole se budeme zabývat pouze kmenem nepropří, neboť stejně jako ve smolné knize lipnické vstupovala diftongizace do koncovek minimálně.

7.5.2.1 Písař

Přestože se na knize podle Verbíka¹²⁹ podílelo celkem šest písařů, excerpované doklady pocházejí od tří z nich.¹³⁰ Absolutní hodnoty výrazů s pozicí v kmeni jsou uvedeny v následující tabulce. Větší množství dokladů máme pouze od písaře A a písaře D. Zatímco písař A zapisoval spíše *ej*, u písaře D vidíme spíše přidržení se původní varianty. Pomocí χ^2 -testu se ukazuje, že hodnoty jsou statisticky signifikantní.

	<i>y</i>	<i>ej</i>
A	8	10
B	1	2
D	21	6

Tabulka 22 Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni v *Krevní knize městečka Bojkovic* podle písařů

7.5.2.2 Chronologie

V kapitole 4.5 jsme uvedli výčet let, které záznamy smolné knihy pokrývají. Protože však značnou část knihy tvoří korespondence, která excerpována nebyla, a z našeho záběru bylo vypuštěno 18. století, obsahuje naše databáze doklady pouze z let 1630–1675. Opět jsme časové rozpětí rozdělili na čtvrtstoletí. Vidíme, že pouze v letech 1621–1644 převládá v kmeni *ej*, v dalších obdobích je diftong v menšině. Protože však kniha neposkytuje dostatečné množství příkladů (při stanovené hranici minimálně 10 dokladů), nelze na těchto hodnotách založit tvrzení o distribuci diftongu v závislosti na čase.

¹²⁹ VERBÍK 1971, 9.

¹³⁰ Určení písařských rukou není zcela jisté a potřebovalo by paleografickou kontrolu, je proto třeba brát výsledky v této části s jistou rezervou.

	<i>j</i>	<i>ej</i>
1621–1644	2	7
1645–1670	25	11
1671–1695	3	0

Tabulka 23 Absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni slov v *Krevní knize městečka Bojkovic* podle časových úseků

7.5.2.3 Vyznání a přípisy

V následující tabulce jsou uvedeny absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni ve vyznáních a v přípisech. V přípisech evidujeme pouze omezený vzorek příslušných výrazů, proto nelze dělat závěry o tom, zda na pronikání *ej* má vliv tato příslušnost.

	<i>j</i>	<i>ej</i>
vyznání	29	16
přípisy	1	2

Tabulka 24 Absolutní počty nediftongizovaných a diftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni slov v *Krevní knize městečka Bojkovic* podle příslušnosti k vyznání, či přípisům

8 Komparace

V kapitole 4 jsme nastínili, z jakých nářečních oblastí (podle jejich hranic v 19. a 20. století) jednotlivé knihy pocházejí. Podle jejich původu by bylo možné očekávat, že vyšší míra diftongizace bude doložena ve *Smolné knize Nového Města na Moravě* a *Smolné knize velkobítešské*, neboť pocházejí z oblastí, v nichž byla diftongizace provedena. Vyšší procento by bylo lze očekávat také v *Černých knihách práva loveckého na bradě Buchlově*, protože obvod tohoto soudu spadá do dnešního území dolských nářečí, na jehož části byla změna také provedena (dolská nářečí jsou navíc typická tzv. nadměrnou diftongizací). Nižší míru by měla vykazovat, pokud by zápisy odrážely ve vyšší míře skutečně mluvený jazyk lokálního nářečí, *Smolná kniha města Lipníka*, který sice podle mapy Českého národního korpusu spadá do východní středomoravské okrajové podskupiny (v níž změna provedena byla),¹³¹ Bělič jej však řadí mezi západní okrajové úseky východomoravských nářečí (bez provedení změny).¹³² Obvod lipnického hrdelního soudu však možná zasahoval až na Kelečsko, pro nějž je typická nadměrná diftongizace. V *Krevní knize městečka Bojkovic* lze naopak předpokládat minimální zastoupení *ej*, neboť městečko spadá do skupiny východomoravských nářečí, v nichž změna provedena nebyla. Jak už bylo naznačeno výše, izoglosy nářečních jevů sice nelze z jejich hranic zjištěných ve druhé polovině 19. století přenášet bez dalšího komentáře na poměry v 16. a 17. století, avšak pro hrubou orientaci mezi nářečními skupinami mohou podle našeho názoru posloužit dobře. Definitivní utvoření nářečních celků je sice nutno klást až do doby pobělohorské, nicméně diftongizace *y > ej*, dovršená zřejmě na začátku 16. století, v dalších desetiletích svůj územní rozsah dramaticky neměnila. Pro orientační srovnání s dnešním nářečním stavem vyznačujeme lokalizaci hrdelních soudů, jejichž smolné knihy jsou v této práci zkoumány, do mapy českých nářečí:

¹³¹ GOLÁŇOVÁ, KUPKA; za povšimnutí stojí, že německojazyčný jihlavský ostrov je řazen do českomoravské nářeční skupiny, přestože pohraničí je z českých nářečí vyjmuto.

¹³² BĚLIČ 1972, 277.

Obrázek 8 Mapa nářečí českého jazyka s vyznačením sídel hrdelních soudů (tmavě červené body), z jejichž činnosti vznikly zkoumané smolné knihy¹³³

¹³³ Sídla hrdelních soudů byla doplněna do mapy převzaté z GOLÁŇOVÁ, KUPKA. Legenda: **Čechy:** 1 Severovýchodočeská nářeční oblast: 1.1 Severovýchodočeský okrajový úsek, 1.1a Podještědský a podkrkonošský typ, 1.1b Východolitomyšlský (petácký) typ, 1.1c Náchodský a kladský typ; 2 Středočeská nářeční oblast: 2.1 Středočeský okrajový úsek, 2.1a Lounsko-litoměřický typ; 3 Západočeská nářeční oblast: 3.1 Západočeský okrajový úsek, 3.1a Domažlický (chodský) typ, 3.1b Manětínský typ, 3.1c Střibský typ; 4 Jihočeská nářeční oblast: 4.1 Jihočeský okrajový úsek, 4.1a Doudlebský typ, 4.1b Prachatický typ; 5 Českomoravská nářeční oblast: 5.1 Českomoravský okrajový úsek, 5.1a Žďársko-bystrický typ, 5.1b Jemnický typ; **Morava:** 6 Středomoravská nářeční oblast: 6.1 Centrální středomoravská (hanácká) podskupina; 6.2 Jižní středomoravská podskupina: 6.2a Znojemský typ, 6.2b Horský typ, 6.2c Židlochovický typ; 6.3 Západní středomoravská okrajová podskupina: 6.3a Zábřežský typ, 6.3b Kunštátsko-budějovický typ; 6.4 Východní středomoravská podskupina, 6.4a Čuhácký typ, 6.4b Kojetínsko-přerovský typ, 6.4c Slavkovsko-bučovický typ; 7 Východomoravská nářeční oblast: 7.1 Jižní (slovácká) podskupina, 7.2 Severní (valašská) podskupina, 7.2a Severní pomezí valašské podskupiny, 7.3 Západní okrajový úsek, 7.3a Hranický typ, 7.3b Kelečský typ, 7.3c Dolský typ, 7.4 Nářečí kopaničářského typu; **Slezsko:** 8 Slezská nářeční oblast: 8.1 Slezskomoravská (lašská) podskupina, 8.1.1 Západní (opavský) úsek, 8.1.1a Západoopavský typ, 8.1.1b Branické nářečí, 8.1.1c Baborovské nářečí, 8.1.2 Východní (ostravský) úsek, 8.1.2a Ostravický typ, 8.1.3 Jižní (frenštátský) úsek, 8.2 Slezskopolská podskupina, 8.2a Karvinský typ, 8.2b Bohumínský typ, 8.2c Těšínský typ, 8.2d Jablunkovský typ; **Pohraničí:** 9 Pohraničí české, 10 Pohraničí moravské a slezské

8.1 Komparace smolných knih navzájem

V následující kapitole provedeme srovnání mezi jednotlivými smolnými knihami, zabývat se budeme dohromady proprii i neproprii.¹³⁴

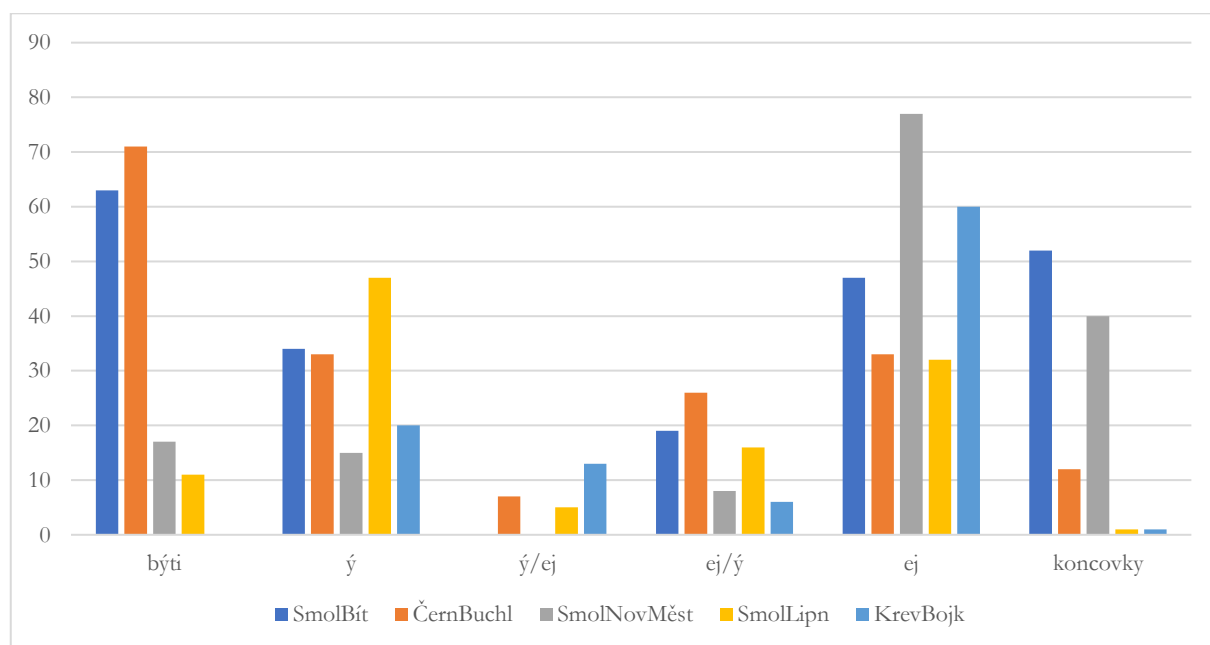
rukopis (chronologicky)	roky	býti %	kmen					syk.	konc. %
			slov	ý	ý/ej	ej/ý	ej		
SmolBít	1556– 1636	63	32	34	–	19	47	0	52
ČernBuchl	1562– 1654	71	27	33	7	26	33	+	12
SmolNovMěst	1565– 1721	17	13	15	–	8	77	0	40
SmolLipn	1588– 1672	11	19	47	5	16	32	0	1
KrevBojk	1630– 1721	0	15	20	13	6	60	+	1

Tabulka 25 Zastoupení *ej* (< *ý*, *ž*) v moravských smolných knihách (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncokách z tokenů)

Z tabulky vidíme, že nejvyšší procento hyperlemmat, která se objevují jen s *ej* v kmeni, má *Smolná kniha Nového Města na Moravě* (77 %), u které je zároveň nejnižší procento hyperlemmat zaznamenaných pouze s *ý* (13 %). Druhý nejvyšší počet hyperlemmat zapsaných jen s *ej* v kmeni evidujeme u *Krevní knihy městečka Bojkovic*, ve které bychom očekávali nejnižší procento, neboť leží v oblasti východních nářečí, v nichž diftongizace provedena nebyla. Z jejích osmi hyperlemmat s výhradním *ej* jsou však více než jednou zastoupena pouze dvě z nich (*umývati* a *stýc*) a v dalších třech je diftongizován prefix *vj-* (*výminka*, *výslovně* a *výstupek*). Následuje *Smolná kniha velkobítešská*, v níž je 47 % hyperlemmat zapsáno pouze s kmenovým *ej*, u třetiny hyperlemmat evidujeme zápis pouze s původní podobou. Ani buchlovská smolná kniha z oblasti východomoravských nářečí nevykazuje vyšší míru diftongizace, ve srovnání s lipnickou, která zahrnuje výrazně menší množství materiálu, jsou hodnoty u *ej* téměř stejné (hyperlemmat s výhradním *ej* v kmeni mají 33 %, resp. 32 %).

¹³⁴ V přehledové tabulce v kolonce „býti“ udáváme procento diftongizovaných podob, v kolonce „ýž.“ v případě pozitivních dokladů +, v případě absence relevantních případů zapisujeme 0, v koncokách udáváme procentuální zastoupení diftongizovaných podob.

V koncovkách pronikalo *ej* v souladu s nářečím nejvíce do velkobítešské a novoměstské smolné knihy, v malé míře také do buchlovské. Naopak v lipnické a bojkovické se téměř nevyskytuje. Zdá se, že jen pronikání *ej* do koncovek může v jisté míře odrážet stav v lokálním nářečí, kdežto překvapivě vysoké procento *ej* v kmeni v bojkovické a buchlovské smolné knize ukazuje nepochybně na velmi silný vliv písařů na konečnou podobu zápisu a potvrzuje pronikání *ej* i do právních zápisů vzniklých na východní Moravě. Srovnání sledovaných smolných knih ukazuje přehledně obrázek 9:

Obrázek 9 Procentuální zastoupení *ej* (< *j*) v moravských smolných knihách (v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

Na doklady s *j/ ej* se dále po vzoru Poráka a Šimečkové¹³⁵ podíváme z hlediska sémantického. Nejdříve se zaměříme na knihy, které pocházejí z oblastí, v nichž změna byla v lokálním nářečí nepochybně provedena, a které vykazují vyšší míru diftongizace, tedy *Smolnou knihu Nového Města na Moravě* a *Smolnou knihu velkobítešskou*. Pouze s diftongem jsou v naší excerpci doloženy některé výrazy z běžného života, jako slova *strýc*, *týden* a deriváty základu *-jpati* (*rozjpati*, *osjpati*, *posjpati*). Podoby s *ej* převládají také u slov jako *hýbati*, *mlýn* (a *mlýnice*), *pastýř*, *ryti* (*vyryti*, *vyryvání*, *ryč*), *týkati*, *vjš* (*vjšěpsaný*, *vjšěspravený*, *povjšěný*). Diftong převažuje ve slovech tvořených prefixem *vj-*, sem spadají slova z administrativní oblasti: *vjpis*, *vjtab*, *vjvod*, *vjstraba*, *vjstupek*, mimo ni pak *vjmelný*. Tento výčet je ve shodě s výčtem, jež uvádí Porák,¹³⁶ ovšem kromě hyperlemmatu *pastýř* (*pastýřův*, *pastýřka*), do

¹³⁵ Viz PORÁK 1983, 139–141, ŠIMEČKOVÁ 2016, 132–134.

¹³⁶ PORÁK 1983, 139–141.

kterého podle něj *ej* neproniklo, avšak v našich pramenech je dobře doloženo i v tomto hyperlemmatu. Ve shodě s Porákovými údaji zůstává s *y* málo doložené slovo *měchýř*. Oproti Porákovi dále evidujeme nižší míru diftongizace u slov jako *obmysletí, týl, sýr*. Ve smolných knihách dále hojně proniká *ej* do slovesa *býti* a jeho derivátů, které se ve velkobítešské smolné knize objevují v 63 %, nižší procento má pak novoměstská smolná kniha, tedy 17 %.

V knihách lipnické, buchlovské a bojkovické, v nichž bychom na základě nářečních oblastí očekávali nižší procento diftongizace, máme ve všech pouze s *ej* doloženo slovo *strýc*, většinou s *ej* je doloženo také slovo *týden*, kromě bojkovické smolné knihy máme s *ej* doloženo také hyperlemma *týden*. *Ej* převažuje v prefixu *vy-* u slov jako *výtah, výmínka, výslovně, výstupek*. Méně *ej* proniká do hyperlemmatu *młyn*. V lipnické a bojkovické knize zůstává pouze s *y* hyperlemma *pastýř*.

Doklady na diftongizaci původního *i* po sykavkách máme pouze v buchlovské a bojkovické smolné knize, a to v hyperlemmatu *cítiti* a *získati*. Nadměrná diftongizace původního *i* vzniklého z *ie* (např. *třejska, střejlet*), jež byla provedena v dolských a kelečských nářečích, se v knihách neobjevuje.

Podle Poráka vlastní jména „vstupovala do spisovného úzu v té podobě, v jaké žila v místním prostředí.“¹³⁷ Z našich dokladů se diftongizace objevuje ve velkobítešské smolné knize v toponymu *Kejnice* (dnes *Knínice*), v lipnické pak v toponymech *Týn* a *Šířava*, kolísá u jména *Lýskey*, v buchlovské je pak *ej* v genitivu *z Hejsel* (dnes *Hýsly*). S diftongem máme doloženo také značné množství osobních jmen, z oblastí s provedenou diftongizací *Strejček, Smejkal, Vejpal, Sejkora*, příjmi *Strejček* je diftongizováno i v lipnické smolné knize, ve které jsme i apelativum *strýček* evidovali vždy s *ej*.

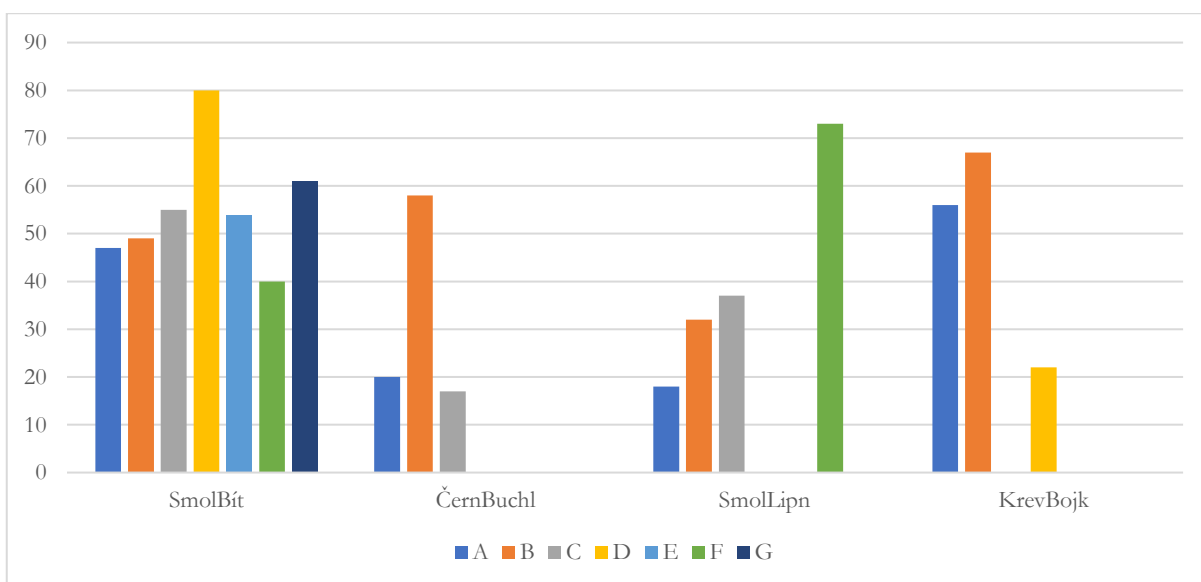
Nyní srovnáme diftongizaci v koncovkách podle slovnědruhové příslušnosti u těch knih, v nichž se změna projevila v míře nad 10 %. V adjektivech je *ej* nejvíce zastoupeno ve velkobítešské smolné knize, v které tvoří 55 % tvarů, nejméně v buchlovské – 11 %. Ve všech knihách máme také doloženo *ej* v pronominech typu *takový*, opět největší zastoupení ve velkobítešské (43 %), nejméně pak v buchlovské smolné knize (14 %). Naopak v posesivních pronominech je *ej* doloženo ve větší míře jen ve velkobítešské (44 %), v buchlovské pak pouze 6 % a v novoměstské nemáme žádný pozitivní případ. V numeralích je *ej* nejvíce zastoupeno v novoměstské smolné knize (75 %), nejméně pak v buchlovské (36 %).

¹³⁷ PORÁK 1983, 141.

rukopis (chronologicky)	adjektiva typu <i>mladý</i>		pronomina typu <i>takový</i>		pronomina typu <i>můj</i>		numeralia typu <i>drubý</i>	
	%	tokenů	%	tokenů	%	tokenů	%	tokenů
SmolBít	55	394	43	96	44	48	50	24
ČernBuchl	11	750	14	214	6	68	36	25
SmolNovMěst	46	68	29	35	0	5	75	4

Tabulka 26 Zastoupení *ej* v koncokách moravských smolných knih (procentuální zastoupení vypočteno z tokenů)

V jednotlivých knihách jsme srovnávali písáře. Zjistili jsme, že na míru diftongizace měl v několika případech s vysokou pravděpodobností vliv i tento faktor, a poukázali jsme tak na vliv písáře na konečnou podobu záznamu. V následujícím grafu je představeno procentuální zastoupení diftongizace u jednotlivých písářů ve smolných knihách, v nichž jsme s tímto faktorem zabývali. V případě velkobítešské a buchlovské smolné knihy jsou výsledná procenta vypočítána váženým průměrem z diftongizace v kmeni a v koncokách, v lipnické a bojkovické smolné knize je představena pouze diftongizace v kmeni, neboť v koncokách se více neobjevovala a nízké procento by mohlo ovlivnit případně vysoké rozdíly v kmeni. Vidíme, že v jednotlivých knihách se objevují značné rozdíly mezi písáři. Je však třeba brát v potaz další možné faktory, například neznámý původ písářů, jejich různou míru konzervativnosti, četnost jednotlivých hyperlemmat, stylizaci promluvy, věk, pohlaví, původ vyslychaných apod.

Obrázek 10 Procentuální zastoupení *ej* (<y>) v moravských smolných knihách podle písářů

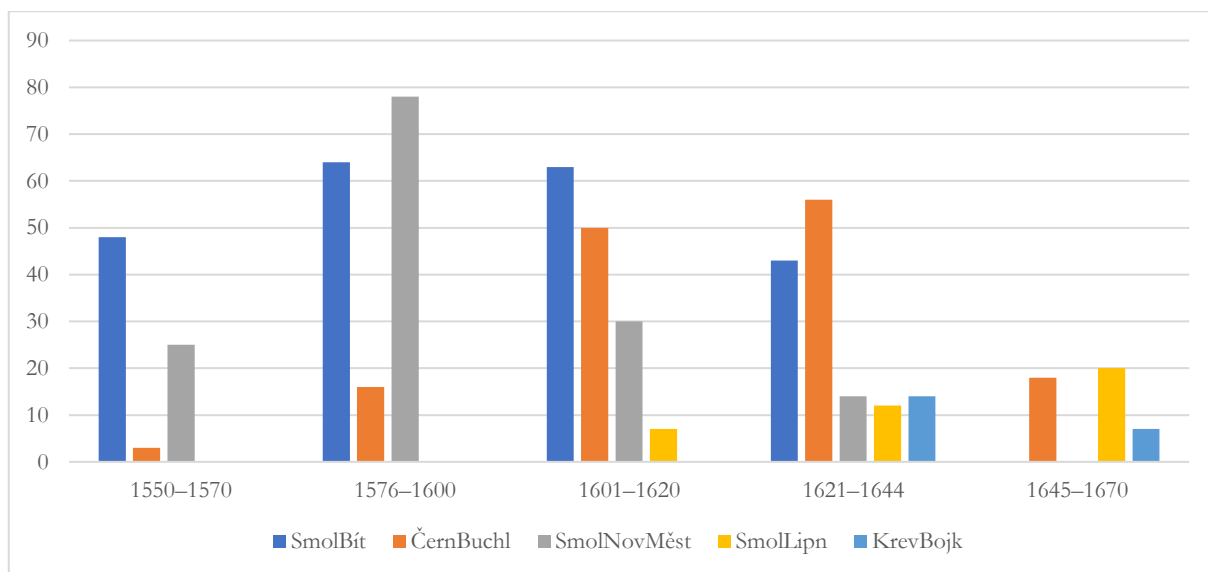
V následující tabulce 27 je představena diftongizace v závislosti na časových úsecích. Protože jednotlivé knihy pokrývají různá období, pouze z let 1621–1644 máme zastoupeny všechny knihy. Již bylo zmíněno, že knihy dělíme mechanicky přibližně po čtvrtstoletích (tj. zhruba s generačními intervaly), dochází zde tedy k přesahům písařů. Podle Lamprechta byla jazyková změna provedena ke konci 15. století,¹³⁸ bylo by tedy možné očekávat, že se nebudou projevovat větší výkyvy v naměřených hodnotách v průběhu času. Z tabulky je však patrné značné kolísání. V kmeni je nejvyšší celkové procento diftongizace v období 1621–1644, v kterém máme zastoupeny všechny knihy a čtyři z nich (kromě novoměstské) mají v těchto letech nejvyšší procento. Naopak v koncokách se knihy mírou diftongizace značně liší, což může být způsobeno například písařem. Například v případě buchlovske knihy vidíme v letech 1645–1670 značný pokles zápisu diftongizace v koncokách, což souvisí se změnou písaře, který byl oproti předchozímu výrazně konzervativnější a diftong spíše nezapisoval. Procentuálně nejvíce je ve zkoumaných smolných knihách diftongizace zapisována v období 1621–1644 (42 %), dále pak 1550–1570 (37 %) a 1576–1600 (36 %).

rukopis (chronologicky)		1550– 1570		1576– 1600		1601– 1620		1621– 1644		1645– 1670		1671– 1695	
		cel.	%	cel.	%	cel.	%	cel.	%	cel.	%	cel.	%
SmolBít	kmen	74	61	34	88	23	48	34	71	–	–	–	–
	konc.	210	44	234	60	75	67	41	20	–	–	–	–
ČernBuchl	kmen	21	14	77	62	157	80	139	91	25	48	–	–
	konc.	65	0	290	4	104	4	252	37	46	2	–	–
SmolNovMěst	kmen	2	50	7	43	20	55	4	0	–	–	–	–
	konc.	26	23	45	84	23	9	31	16	–	–	–	–
SmolLipn	kmen	–	–	11	0	51	45	23	52	1	0	–	–
	konc.	–	–	57	0	275	0	89	2	9	22	–	–
KrevBojk	kmen	–	–	–	–	–	–	9	77	36	31	3	0
	konc.	–	–	–	–	–	–	57	4	131	0	22	0
celkem %	kmen	51		63		68		81		37		0	
	konc.	33		30		12		24		2		0	
	celkem	37		36		31		42		11		0	

Tabulka 27 Zastoupení *ej* (< *y*) v moravských smolných knihách v závislosti na časových úsecích (dílicí procenta vypočtena z tokenů, celkové procento vypočteno váženým průměrem z tokenů)

¹³⁸ LAMPRECHT, ŠLOSAR, BAUER 1986, 107–108;

Celková procentuální zastoupení *ej* (< *y*) v jednotlivých smolných knihách v závislosti na časových úsecích znázorňuje následující graf.

Obrázek 11 Celkové procentuální zastoupení *ej* (< *y*) v moravských smolných knihách v závislosti na časových úsecích

V následující tabulce srovnáváme diftongizaci podle příslušnosti k vyznání a přípisům. V kmeni slov máme dostatečné hodnoty pro všechny knihy kromě bojkovické. V předchozích kapitolách jsme dokázali, že jako statisticky signifikantní se jeví hodnoty u smolné knihy novoměstské a buchlovské, u dalších dvou diftongizace pronikala zřejmě ve stejné míře jak do vyznání, tak do přípisů. Pro zmíněné dvě knihy evidujeme opačný trend, tedy že v novoměstské je *ej* více doloženo ve vyznáních, v buchlovské pak v přípisech. Zřetelně vyšší procento diftongizace v přípisech v buchlovské smolné knize a ve vyznáních v novoměstské pravděpodobně znovu potvrzuje signifikantní vliv písařů na záznam diftongizace, ačkoli je třeba vzít v úvahu i možný vliv stereotypních formulí v buchlovské smolné knize.

rukopis (chronologicky)	vyznání					přípisy				
	hyper- lemmat	tokenů	ý	ej	%	hyper- lemmat	tokenů	ý	ej	%
SmolBít	29	148	43	105	71	9	15	4	11	73
ČernBuchl	22	126	46	80	63	17	293	58	235	80
SmolNovMěst	10	17	6	11	65	6	15	11	4	27
SmolLipn	15	67	37	30	45	7	19	14	5	26
KrevBojk	14	45	29	16	36	3	3	1	2	67

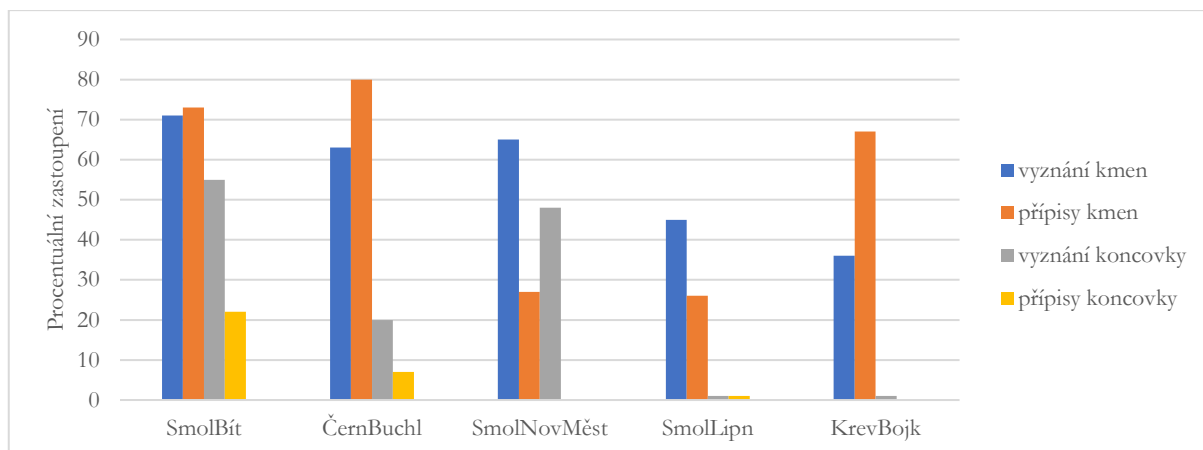
Tabulka 28 Zastoupení *ej* (< *y*) v kmeni moravských smolných knih podle příslušnosti k vyznáním či přípisům (procentuální zastoupení vypočteno z tokenů)

Nyní shrneme situaci v koncovkách. Ve všech třech knihách, v nichž máme doloženu diftongizaci v koncovkách v míře nad 10 %, převládá *ej* ve vyznáních. U všech těchto knih bylo statisticky ověřeno, že kategorie vyznání vs. přípis hraje při distribuci *ej* jako faktor spoluovlivňující přítomnost diftongizace důležitou roli, vyšší procento diftongizace ve vyznáních by ve smolné knize velkobítešské a novoměstské mohlo ukazovat na nářeční úzus vyslychaných (avšak to neplatí v případě buchlovské smolné knihy). Největší rozdíl v distribuci evidujeme v novoměstské smolné knize, v níž je ve vyznáních diftongizováno 48 % tokenů, naopak v přípisech nemáme *ej* doloženo v žádném případě. U lipnické a bojkovické smolné knihy zjištěné hodnoty nevykazují statisticky signifikantní rozdíly.

rukopis (chronologicky)	vyznání				přípisy			
	tokenů	ý	ej	%	tokenů	ý	ej	%
SmolBít	510	229	281	55	54	42	12	22
ČernBuchl	402	323	79	20	655	611	44	7
SmolNovMěst	103	54	49	48	19	19	–	0
SmolLipn	332	329	3	1	98	97	1	1
KrevBojk	189	187	2	1	21	21	–	0

Tabulka 29 Zastoupení *ej* v koncovkách moravských smolných knih podle příslušnosti k vyznáním či přípisům (procentuální zastoupení vypočteno z tokenů)

Celkovou představu o rozdílech mezi vyznáními a přípisy v jednotlivých knihách i navzájem nabízí následující graf.

Obrázek 12 Procentuální rozdíly mezi zastoupení $ej (< j)$ v kmenech a v koncovkách moravských smolných knih podle příslušnosti k vyznání či přípisům

8.2 Srovnání s dobovými rukopisy a tisky

Dále srovnáme výskyt y/ ej ve zkoumaných smolných knihách s rukopisy, které do svého výzkumu zahrnul J. Porák.¹³⁹ Podle něj¹⁴⁰ je diftong ej v rukopisech častější než v tiscích, a to již od počátku 16. století. V rukopisech, jež byly určeny široké veřejnosti (BudSpis), je podle jeho zjištění diftongizace méně častá než například u soukromé korespondence (ČernPam, HomKor). Smolné knihy jsou právním dokumentem oficiálním, tedy veřejným. Knihy z nářečí, v nichž byla diftongizace provedena (SmolBít a SmolNovMěst), se zdají být frekvencí ej uprostřed. U lipnické, buchlovské a bojkovické knihy má pak na nižší míru diftongizace vliv prostředí, z něhož vzešly (komentář k vyššímu procentu ej v kmenech slov v KrevBojk viz výše). Podle Poráka také ej více pronikalo do kmene než do koncovek, v nich se projevuje úměrně blízkosti mluvenému jazyku. Ze smolných knih se v koncovkách objevuje ej více ve SmolBít a SmolNovMěst, tedy s oporou v lokálním nářečí, jejich míra diftongizace stojí opět uprostřed mezi rukopisnou soukromou korespondencí a rukopisy určenými pro veřejnost.

¹³⁹ PORÁK 1983, 137; údaje u zbývajících rukopisů a jejich zkratky přejímáme v tabulce 30 od Poráka, údaje ze smolných zařazujeme chronologicky mezi zbývajcí rukopisy.

¹⁴⁰ PORÁK 1983, 138.

rukopis ¹⁴¹	rok	býti %	hyper- lemmat celkem	kmen				ej (< đ)	koncovky %
				ý	ý/ej	ej/ý	ej		
ŘHrubý	1512	0	26	34	7	12	27	0	oj.
SmolBít	1556– 1721	63	32	34	–	19	47	0	52
ČernBuchl	1562– 1654	71	27	33	7	26	33	2	12
SmolNovMěst	1565– 1721	17	13	15	–	8	77	0	40
BudSpis	1584	0	12	66	–	8	26	0	9
SmolLipn	1588– 1672	11	19	47	5	16	32	0	1
KŽerotZáp	1593	90	23	4	4	13	79	0	32
BudKšaft	1608	0	15	27	13	13	47	+	0
ČernPam	1601-14	100	7	–	–	–	100		15
HomKor	1622	80	7	–	–	–	100	0	98
KrevBojk	1630– 1721	0	15	20	13	6	60	1	1
SlavataPam	1640	55	19	5	5	5	85	+	13
ZČernKor	1645–46	91	7	14	–	–	86	+	85

Tabulka 30 Zastoupení *ej* (< *ý*, *đ*) v moravských smolných knihách ve srovnání s dobovými rukopisy (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů)

Dále srovnáme situaci v kmeni a koncovkách (z rukopisů výše pro ně Porák 1983, s. 139 neuvádí podrobnější údaje pro ŘHrubý, BudSpis a BudKšaft), do kmene jsou zařazena propria

¹⁴¹ Vysvětlivky zkratk: **ŘHrubý** = Řehoř Hrubý z Jelení, překlad Erasma Rotterodamského, Chvála bláznovství (r. z roku 1512), Univerzitní knihovna Praha, sign. XII D 38; **BudSpis** = Václav Budovec z Budova, Kratkey Spis o Zlattem budaucym a giž naftawagicym wieku. Sepřany Letha 1584 od W.n.z. B., rukopis, Knihovna Národního Muzea Praha, 5 E 24 (opis z r. 1593); **KŽerotZáp** = Karel starší z Žerotína, zápisky z moravského zemského soudu 1594–1599, SOA Brno (autograf); **BudKšaft** = Václav Budovec z Budova, Křřafft Duchownij, rukopis z roku 1608, SOA Brno, G 10, č. 301, sv. Spisy Budovcovy; **ČernPam** = Paměti písaře Mikuláše Černohorského (1601–1614), Archiv města Brna, rkp. č. 7330; **HomKor** = Alžběta Homutová z Cimburka, listy dceři Zuzaně Čermínové z r. 1622, SOA Jindřichův Hradec, 103 Czernin Z.; **SlavataPam** = Vilém Slavata z Chlumu, Kniha Czeřka Prwnj, (rkp. z r. 1640), SOA Jindřichův Hradec; **ZČernKor** = Zuzana Čermínová z Harasova, listy synu Humprechtovi z let 1645–1646, SOA Jindřichův Hradec, VIII Fa, 107 Czernin (autografy); legenda k tabulce: v kolonce býti udáváme procento diftongizovaných podob hyperlemmatu býti (tedy i bývati apod.).

i nepropria s pozicí v kmeni kromě slovesa *byti*. Podle Poráka¹⁴² čím blíže je text mluvenému projevu, tím vyšší zastoupení *ej* v koncovkách má. I když v některých textech je doloženo vyšší procento diftongizace v kmeni, není celkové procento *ej* vždy vysoké, neboť v koncovkách většinou k diftongizaci nedochází. V případě, že je vyšší procento v koncovkách, stoupá i celkové procento diftongizace. Ve srovnání s ostatními dostupnými rukopisy vykazují bojkovická a lipnická nejnižší procento celkové diftongizace, neboť v koncovkách je jen minimum podob s *ej*, naopak velkobítešská a novoměstská kniha, které obě mají vyšší procento diftongizace v koncovkách, jsou celkovou mírou diftongizace blízko zápisům z moravského soudu od Karla staršího ze Žerotína (KŽerotZáp).

rukopis (chronologicky)	rok	kmen			koncovky		celkem <i>ej</i> %
		hyperl.	tokenů	<i>ej</i> %	tokenů	<i>ej</i> %	
SmolBít	1556– 1721	32	145	72	563	52	56
ČernBuchl	1562– 1654	27	245	78	1057	12	24
SmolNovMěst	1565– 1721	13	24	58	122	40	43
SmolLipn	1588– 1672	19	86	41	428	1	8
KŽerotZáp	1593	23		89		32	47
ČernPam	1601– 1614	7		100		15	36
HomKor	1622	7		92		98	97
KrevBojk	1630– 1721	15	48	38	210	1	8
SlavataPam	1640			75		13	21
ZČernKor	1645-46	7		99		85	90

Tabulka 31 Zastoupení *ej* (< *j*) v moravských smolných knihách ve srovnání s dobovými rukopisy (ve smolných knihách procentuální zastoupení vypočteno z tokenů, celkové procento vypočteno váženým průměrem)

¹⁴² Porák 1983, 138–139.

Výše jsme zmínili, že smolné knihy jsou právním dokumentem veřejným. Nabízí se proto srovnání s právním tiskem, a to s tiskem *Artykulové Sněmu Obecního* z roku 1584, jež do své analýzy zahrnul Porák.¹⁴³ U tohoto dokumentu eviduje v kmeni 66 % případů, v koncovkách 13 %, celková diftongizace je pak 26 %. Text byl vytištěn v Olomouci, tedy v oblasti s provedenou změnou, ve srovnání s velkobítešskou a novoměstskou smolnou knihou je celková míra *ej* nižší, avšak v kmeni je doloženo větší procento *ej* než v novoměstské. V buchlovské, lipnické a bojkovické smolné knize jsou pak celková procenta nižší, avšak buchlovská vykazuje vyšší procento v kmeni.

Pronikání diftongizace do koncovek dále můžeme srovnat s rukopisy historiografických zápisků, jimž se věnoval D. Timofeev (2018). Podle něj lze autory knih historiografických záznamů rozdělit podle míry zachycování nové flexe na dvě skupiny. První skupinu tvoří autoři, kteří *ej* zachycovali spíše ojediněle (Vojtěch Kegler, František Jan Vavák, Filip Ignác Dremsa a Václav Preinhalter) a zastoupením nových koncovek jsou blízko stavu světských tisků 16., 17. a 18. století, který nastínil J. Porák a M. Šimečková. Druhou skupinu pak tvoří autoři, kteří nové koncovky zachycují průměrně v polovině případů (František Šolc, Antonín Štěpán a Vojtěch Jílek) a tímto se přibližují písarskému úzu 16. a 17. století, jež popsal J. Porák a M. Šimečková.¹⁴⁴ Smolné knihy velkobítešská a novoměstská jsou mírou diftongizace blízko autorům druhé skupiny.

¹⁴³ PORÁK 1983, 139.

¹⁴⁴ TIMOFEEV 2018, 137.

rukopisy (řazeno chronologicky)	rok	ý	ej
SmolBít	1556–1721	48	52
ČernBuchl	1562–1654	88	12
SmolNovMěst	1565–1721	60	40
SmolLipn	1588–1672	99	1
KrevBojk	1630–1721	99	1
Šolc	1726 – pol. 18. stol.	51	49
Kegler	1748–1753	99	1
Štěpán	1769–1796	62	38
Vavák	1770–1816	99	2
Jílek	ca 1783–1793	43	57
Dremsa	ca 1783–1793	98	2
Preinhalter	1801–1834	95	6

Tabulka 32 Zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek v moravských smolných knihách ve srovnání s barokními historiografickými rukopisy

Další srovnání provedeme s humanistickými a barokními tisky rozdělenými podle tematicko-žánrových oblastí.¹⁴⁵ Ze smolných knih jsou zahrnuta propria a nepropria s pozicí v kmeni kromě slovesa *býti*, pro které Porák vyčleňuje v tabulkách zvláštní sloupec. Za účelem srovnání s tisky humanistické produkce jsou vybrány pouze doklady do roku 1620, nekalkulujeme tedy s *Krevní knihou městečka Bojkovic*, jejíž zápisy začínají až rokem 1630. Dále ze *Smolné knihy velkobítešské* nezohledňujeme doklady zapsané německým písařem, pokud bychom zahrnuli i ty, procentuální zastoupení by to výrazněji neovlivnilo, neboť tento písař zapsal pouze dvě hyperlemmata (*měchýř* a *mlyn*) a vždy s diftongem.

Ze smolných knih si původní podobu zachovává 33 % hyperlemmat, kolísání je doloženo u 18 % hyperlemmat, pouze s *ej* pak evidujeme 48 % hyperlemmat. Z tohoto srovnání s ostatními tematicko-žánrovými oblastmi vidíme, jakou protiváhou jsou smolné knihy oproti biblickým překladům a ostatním náboženským textům. Přestože tu není zohledněn rukopisný faktor (u rukopisů je doloženo vyšší procento diftongizace než v tiscích), ukazuje se, jak velké bylo

¹⁴⁵ Procentuální údaje z ostatních žánrů jsou vypočítány z Porákovy monografie s inspirací ve třídění podle M. Šimečkové. Do jednotlivých tematicko-žánrových oblastí jsou vybrány jen ty tisky, které M. Šimečková vyjmenovává v poznámce 94 na straně 131. Nepostupujeme však metodou aritmetického průměru z jednotlivých průměrů, který nezohledňuje různé počty hyperlemmat v jednotlivých dílech, a proto může vést ke zkreslení. V naší práci postupujeme metodou tzv. váženého průměru, který různý počet zohledňuje, srov. VOLÍN 2007, 51.

rozmezí mezi jazykem textů biblických a náboženských a běžně mluveným jazykem spodních sociálních vrstev a jaké míry asi dosáhla stylizace v exkluzivních textech vysokého stylu.

	<i>ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ej</i>
biblické překlady	69 %	25 %	8 %
náboženské texty	63 %	15 %	22 %
historiografické texty	42 %	28 %	31 %
prakticky odborné texty	40 %	21 %	34 %
moravské smolné knihy	33 %	18 %	48 %

Tabulka 33 Srovnání procentuálních vyjádření nepůvodního *ej* (< *ý*) uvnitř slova v závislosti na tematice humanistických textů (vypočteno z hyperlemmat)

Pro barokní dobu,¹⁴⁶ tj. období po roce 1620, vidíme (tabulka 34), že smolné knihy v porovnání s ostatními skupinami textů již neobsahují nejvyšší míru diftongizace (hyperlemmat výhradně s původním *ý* si zachovávají jako druhé nejméně po prakticky odborných textech, poměrně vysoké procento hyperlemmat také mají jen s *ej* – 46 %). Zde však může hrát důležitou roli skutečnost, že z novoměstské a velkobítešské smolné knihy, které vykazují ve shodě s lokálním nářečím vyšší míru pronikání nového diftongu, je z barokní doby doloženo malé množství materiálu, z novoměstské jen jedno hyperlemma (*výslech*, oba výskyty s *ý*) a z velkobítešské sedm; východomoravské smolné knihy (a lípnická) s malým zastoupením *ej* v koncovkách tedy celkový obraz v barokním období vychýlily směrem k absenci diftongizace.

¹⁴⁶ Údaje u ostatních tisků jsou dopočítány váženým průměrem z dat, jež uvádí Šimečková v příloze na str. 73–93, vybrány jsou tisky z let 1621–1775.

	<i>ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ej</i>
náboženské texty	52	15	33
historiografické texty	38	14	48
prakticky odborné texty	23	25	52
moravské smolné knihy	31	23	46

Tabulka 34 Srovnání procentuálních vyjádření nepůvodního *ej* (< *ý*) uvnitř slova v závislosti na tematice barokních textů (vypočteno z hyperlemmat)

9 Závěr

V předkládané diplomové práci jsme se zabývali pronikáním diftongizace $j > ej$ do moravských smolných knih. Postupně jsme analyzovali knihy: *Smolná kniha Nového Města na Moravě*, *Smolná kniha velkobítešská*, *Černé knihy práva loveckého na bradě Buchlově*, *Smolná kniha města Lipníka* a *Krevní kniha městečka Bojkovic*. Distribuci nové střídnice jsme hodnotili na základě jazykových a mimojazykových faktorů. Z jazykových faktorů jsme zohlednili, zda se diftongizace týká změny v kmeni, či v koncovce. V případě pozice v kmeni jsme také řídili příslušností k propriální sféře, či k nepropriím. Z mimojazykových faktorů jsme zvažovali možný vliv písaře, změnu v rámci časových úseků a příslušnost k vyznání, či přípisům písaře. Výsledky jsme dále srovnali navzájem mezi jednotlivými knihami a s výsledky předchozích bádání.

Ukázalo se, že v kmeni se projevovala diftongizace nejen v knihách, které pocházejí z nářečních oblastí s provedenou změnou (novoměstská a velkobítešská smolná kniha), ale také do knih z oblasti východomoravské (interpretaci tu ovšem komplikují tzv. dolská nářečí).

V koncovkách je *ej* doloženo ve větší míře, a to v souladu s místním nářečím, v novoměstské a velkobítešské smolné knize, v menší míře pak také v buchlovské. Uplatnění diftongizace v koncovkách se jeví jako jeden z typických stylistických rysů mluveného projevu a soukromé korespondence. Smolné knihy se frekvencí zdají být uprostřed mezi rukopisnou soukromou korespondencí a rukopisy určenými pro veřejnost.

Z těchto závěrů lze vyvodit, že spíše jen změna v koncovkách odráží do jisté míry stav v místních nářečích, neboť vysoká míra diftongizace v kmeni slov v knihách z nářečí východomoravského nejspíše poukazuje na značný vliv písaře. Na ten dále ukazuje srovnání distribuce (ne)diftongizovaných tvarů mezi jednotlivými písaři, kteří se na knihách podíleli. Zde se jejich vliv jeví jako nepopíratelný, neboť například v *Černých knihách práva loveckého na bradě Buchlově* činí rozdíl celkové diftongizace mezi dvěma krajními písaři 41 %. Spolu s výraznými dialektismy, jichž je však zapsáno málo, je diftongizace nejzřetelnější hláskoslovnou změnou tehdejší běžně mluvené češtiny, ačkoliv jejím přesným odrazem knihy nejsou. Na základě těchto výsledků se jako nutná jeví potřeba korigovat tvrzení o bezprostřední blízkosti smolných knih mluvenému jazyku, avšak rozdíly mezi distribucí v rámci vyznání a přípisů naznačují, že v jisté míře mluvený jazyk knihy přece jen reflektují.

Ve srovnání s dobovými tisky rozdělenými podle tematicko-žánrových oblastí se ukazuje, jaký byl rozdíl mezi jazykem exkluzivních biblických a náboženských tištěných textů na jedné straně a písemně zachyceným mluveným jazykem spodních sociálních vrstev na straně druhé.

Za největší přínosy práce považujeme doplnění poznatků J. Poráka a M. Šimečkové o hláskosloví střední češtiny, již zmíněnou korekci tvrzení o bezprostřední blízkosti smolných knih mluvenému jazyku a příspěví k historické stylistice, dialektologii a sociolingvistice.

10 Seznam použité literatury a zdrojů

Prameny

Černá kniha. Státní okresní archiv Přerov, fond Archiv města Lipníka nad Bečvou, inventární číslo 81. Edice: MARADA, Miroslav. *Smolná kniha města Lipníka*. Přerov: Státní okresní archiv, 1994.

Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově. Moravský zemský archiv Brno. Sběrka Cerroniho, sign. II-101. Edice: VERBÍK, Antonín. *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Brno: Blok, 1976.

Knihy na zápisy rol, louk, zabraď a gruntů, též poznamenání dluhů a kvintací a též jiných věcí. Ab Anno M XL VII. Idebt. Od roku 1447. Též zapsána štola. Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Nové Město na Moravě, inventární číslo 8. Edice: ŠTARHA, Ivan. *Smolná kniha Nového Města na Moravě. Západní Morava* 11, 2007, s. 107–131.

Knihy penarum, co se na sněmě in tormentis vyzná, do nich zapsáno býti má 1556. Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Velké Bíteše, kniha č. 5. Edice: ŠTARHA, Ivan a VERBÍK, Antonín. *Smolná kniha velkobítešská: 1556–1636*. Brno: Blok, 1973.

Krevní kniha městečka Bojkovic. Státní okresní archiv Uherské Hradiště, fond Archiv města Bojkovic, inventární číslo 16, kart. č. 8. Edice: VERBÍK, Antonín. *Krevní kniha městečka Bojkovic*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum, 1971.

Sekundární literatura

BALHAR, Jan a JANČÁK, Pavel. *Český jazykový atlas. Dodatky* [online]. Praha: Academia, 2012–2014 (citován stav ze dne 15. 3. 2020). Dostupné z: <https://cja.ujc.cas.cz/>.

BĚLIČ, J. *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.

DITTMANN, Robert. *Protetické v ve Smolné knize velkobítešské (1556–1636). Listy filologické*. 2019, 142(3–4), s. 369–406.

Elektronický slovník staré češtiny. Praha, oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (verze dat 1.1.13, citován stav ze dne 20. 3. 2020).

FIC, Karel. *Jazyk bojkovické krevní knihy. Vlastivědný věstník moravský* 32, 2015, s. 211–215.

- FRANCEK, Jindřich a ŠIMEK, Tomáš (vyd.). *Hrdelní soudnictví českých zemí: soupis pramenů a literatury*. [S.l.]: Státní oblastní archiv Zámorsk, 1995.
- FRANCEK, Jindřich. K vývoji hrdelního soudnictví v Čechách. In: FRANCEK, Jindřich a ŠIMEK, Tomáš (vyd.). *Hrdelní soudnictví českých zemí. Soupis pramenů a literatury*. [S.l.]: Státní oblastní archiv Zámorsk, 1995, s. 15–20.
- FRANCEK, Jindřich. *Pardubické smolné knihy 1538–1626*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2016.
- FRANCEK, Jindřich. *Velké dějiny země Koruny české. Zločinnost a bezpráví*. Praha: Paseka, 2011.
- FROLEC, Václav. Krevní knihy jako pramen etnografického studia. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická*. 1980, (29)27, s. 315–325.
- GOLÁŇOVÁ, Hana a KUPKA, Karel. *Mapa nářečí českého jazyka*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2019. Dostupné z WWW: <http://www.korpus.cz> (citován stav ze dne 2. 5. 2020).
- HOSÁK, Ladislav a ŠRÁMEK, Rudolf. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku, I: A–L*. Praha: Academia, 1970.
- HOSÁK, Ladislav a ŠRÁMEK, Rudolf. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku, II: M–Ž. Dodatky, doplňky, přehledy*. Praha: Academia, 1980.
- KAMIŠ, Adolf. K rozsahu protetického v v 16. století. In: *Slavica Pragensia I*. 1959, s. 87–91.
- KLABOUCH, Jiří. *Staré české soudnictví (jak se dříve soudovalo)*. Praha: Orbis, 1967.
- KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.
- KREUZ, Petr. K charakteristice procesního projednávání trestních případů v českých městech doby předbělohorské. In: FRANCEK, Jindřich (ed.). *Hrdelní soudnictví českých zemí v 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference, [sic] konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995*. Pardubice: Východočeské muzeum, 1996, s. 63–100.
- LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan a BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- MALÝ, Karel, SOUKUP, Ladislav, SKŘEJPKOVÁ, Petra a ŠOUŠA, Jiří. (eds.). *Práva městská Království českého: edice s komentářem*. Praha: Karolinum, 2013.
- MALÝ, Karel. *České právo v minulosti*. Praha: Nuga, 1995.

- MALÝ, Karel. Vývoj městského práva v Čechách (Na místo úvodu). In: MALÝ, Karel, SOUKUP, Ladislav, SKŘEJPKOVÁ, Petra a ŠOUŠA, Jiří. (eds.) *Práva městská Království českého: edice s komentářem*. Praha: Karolinum, 2013, s. 14–23.
- MATĚJKOVÁ, Tereza. *Diftongizace ý > ej v současné češtině*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2012 [nepublikovaná bakalářská práce].
- NEJEDLÝ, Petr, et al. *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010– [citován stav z 20. 3. 2020]. Dostupné z WWW: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.
- OBERPFALCER, František. *Jazyk knih černých, jinak smolných*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1935.
- OBERPFALCER, František. *Vyznání na mučidlech. Texty ze starých knih černých, jinak smolných*. Praha: Fr. Borový, 1937.
- PLESKALOVÁ, Jana. Osobní jména v krevní knize městečka Bojkovice. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná*. 1976, (25)A24, s. [57]–66.
- PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Dotisk prvního vydání. Voznice: Leda, 2001.
- SKULINA, Josef. *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.
- Statistics Calculators*, dostupné online: <https://www.icalcu.com/> (citován stav ze dne 15. 3. 2020).
- Statistics Calculators*, dostupné online: <https://www.socscistatistics.com/> (citován stav ze dne 25. 3. 2020).
- ŠIMEČKOVÁ, Marta. *Hláskosloví v češtině 16.–18. století*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2016 [nepublikovaná disertace].
- ŠTARHA, Ivan. Hrdelní soudy na Žďársku. 1. část. *Západní Morava* 2. 1998, 3–17.
- ŠTARHA, Ivan. Hrdelní soudy na Žďársku. 2. část. *Západní Morava* 3. 1999, 3–17.
- ŠTARHA, Ivan. K vývoji hrdelního soudnictví na jižní Moravě. In: FRANCEK, J. (ed.): *Hrdelní soudnictví českých zemí v 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference, [sic] konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995*. Pardubice: Východočeské muzeum, 1996, s. 29–40.

- ŠTARHA, Ivan. K vývoji hrdelního soudnictví na Moravě. In: FRANCEK, Jindřich a ŠIMEK, Tomáš (vyd.). *Hrdelní soudnictví českých zemí: soupis pramenů a literatury*. Zámorsk: Státní oblastní archiv Zámorsk, 1995, 21–28.
- TIMOFEEV, Dmitriy. *Jazyk českých knih historiografických zápisků „dloubého“ 18. století*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2018 [nepublikovaná disertace].
- VERBÍK, Antonín. *Černá kniha buchlovská*. Uherské Hradiště: Slováká jiskra, 1970.
- VODIČKOVÁ, Jana. *Antroponyma v Černých knihách práva loveckého na hradě Buchlově*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2014 [nepublikovaná magisterská diplomová práce].
- VOLÍN, Jan. *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Praha: Epoque, 2007.
- ŽMOLÍK, Miroslav. *Soubor historických map územně správního členění území dnešní ČR v prostředcích GIS*. Olomouc: Přírodovědecká fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2002 [nepublikovaná bakalářská práce].

11 Příloha

Příloha 1 – excerpované výrazy ze *Smolné knihy Nového Města na Moravě*

Příloha 2 – excerpované výrazy ze *Smolné knihy velkobítešské*

Příloha 3 – excerpované výrazy z *Černých knih práva loveckého na bradě Buchlově*

Příloha 4 – excerpované výrazy ze *Smolné knihy města Lipníka*

Příloha 5 – excerpované výrazy z *Krevní knihy městečka Bojkovic*